

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

**TÜRKİYE’DE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLARIN BÖLGE
BAZINDA BELİRLEYİCİLERİNİN YENİ İKTİSADİ COĞRAFYA
TEORİSİ KAPSAMINDA İNCELENMESİ**

Havva Serim

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2013

TÜRKİYE'DE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLARIN BÖLGE BAZINDA
BELİRLEYİCİLERİNİN YENİ İKTİSADİ COĞRAFYA TEORİSİ KAPSAMINDA
İNCELENMESİ

Havva Serim

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

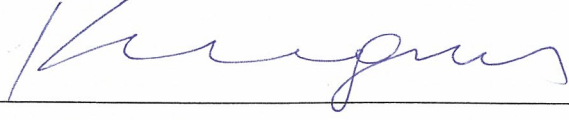
İktisat Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

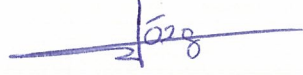
Ankara, 2013

KABUL VE ONAY

Havva Serim tarafından hazırlanan “Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımların Bölge Bazında Belirleyicilerinin Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi Kapsamında İncelenmesi” başlıklı bu çalışma, 14 Mayıs 2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

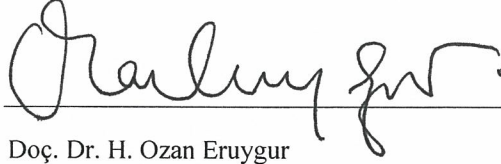
Prof. Dr. İnci Kuzgun (Başkan)

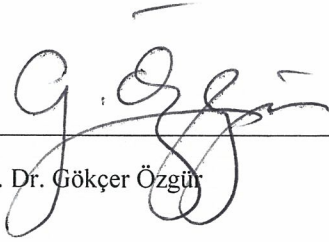
Doç. Dr. Özgür Teoman (Danışman)

Prof. Dr. Hakan Mihçı

Doç. Dr. H. Ozan Eruygur

Doç. Dr. Gökçer Özgür

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf Çelik

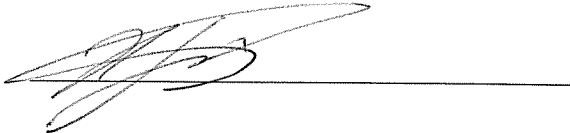
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 1 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

14 Mayıs, 2013

Havva Serim

ADAMA

Bu çalışmayı beni en umutsuz olduğum anlarda bile destekleyen, mutluluğumu ve sıkıntılarımı en az benim kadar paylaşan kişiye; Önder Olgun Bökü'ye adıyorum.

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans tez aşaması belki de akademisyenliği kendine meslek olarak seçmiş biri için, akademik hayata atılan en önemli adımlardan biri. Kendi adıma tez yazım süreci, akademik hayata yapılan ilk yolculuk gibiydi. Bu yolculukta karşılaşılan zorluklar ve harcanan emek, süreci daha da anlamlı kılarken, insan yola kiminle çıktığının önemini bir kez daha anlıyor. Bu nedenle ilk olarak yola birlikte çıktığım ve yol boyunca yanımda olan tez danışmanım Doç. Dr. Özgür Teoman'a teşekkürü bir borç bilirim. Değerli hocam, sadece geniş ufku ile değil insanlığı ile de her zaman yolumu aydınlatmış; tüm sorularımı sabırla yanıtlamış, takıldığım her noktada desteğini esirgememiş, değerli fikirleriyle tezin oluşum sürecine en büyük katkıyı yapmıştır.

Tezin uygulama bölümünü hazırlarken, akademik hayatım boyunca faydasını göreceğimi düşündüğüm yöntemler öğrendim. Bu öğrenim sürecinde sorularımı sabırla yanıtlayan ve desteğini hiç esirgemeyen Doç. Dr. H. Ozan Eruygur'a teşekkürlerimi sunmak isterim.

Çıktığım bu yolculukta yalnız olmamak kadar güzel bir şey yokmuş dersem hiç abartmış olmayacağımı düşünüyorum çünkü bu çalışma başta Anıl Başaran, Deniz Bozkurt, Ebru Işık, Eren Kırmızıaltın, Hande Sevgi, Merter Mert ve Tuğba Yılmaz olmak üzere tüm dostlarıma çok şey borçludur. Akademik tartışma ortamı, fikir ve kaynak paylaşımı bu çalışmaya ve daha da önemlisi bana çok önemli değerler katmıştır. Diğer taraftan benden desteklerini hiç esirgemeyen, her yorgun düşüşümde bana tekrar umut veren aileme en içten teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, çalışma içerisinde ortaya çıkabilecek hata ve eksiklikler varsa tüm sorumluluk bana aittir.

ÖZET

SERİM, Havva. *Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımların Bölge Bazında Belirleyicilerinin Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi Kapsamında İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

İktisadi kalkınma ülkelerin gerçekleştirmesi gereken en önemli amaçların başında gelmektedir. Ülkenin kalkınması ise, öncelikle ülke içindeki bölgelerin kalkınması ile mümkün olmaktadır. Bu nedenle özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren bölgesel analizin önem kazandığı görülmektedir. Bölgesel analizin yer aldığı teoriler hızla gelişirken, Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi’nin, geliştirdiği bütüncül bakış açısıyla, bölgesel iktisadi kalkınma teorileri arasında kendine ayrı bir yer edindiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, değişen dünya koşullarında kalkınmayı gerçekleştirecek olan araçlar da değişmekte; uluslararası sermayeli şirketler tarafından yapılan yatırımlar gittikçe önem kazanmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, bölgesel iktisadi kalkınma teorilerinin en güncellerinden biri olan Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi yaklaşımı doğrultusunda, kalkınma aracı olarak kabul edilen doğrudan yabancı yatırımların belirleyicilerine odaklanılmaktadır.

Çalışma, temel kalkınma ve bölgesel iktisadi kalkınma teorileri incelendikten ve bölgesel iktisadi kalkınma ile doğrudan yabancı yatırımlar ilişkisi kurulduktan sonra, Türkiye’de sanayi sektöründeki uluslararası sermayeli şirketlerin yatırım projelerinin belirleyicileri araştırmasıyla son bulmaktadır. 2005-2011 yılları arası, Türkiye’deki 26 bölge için panel veri analizi tekniğiyle araştırılan çalışmada geleneksel faktörlerin yanı sıra, Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi araçlarından da faydalanılmaktadır. Modelin sonuçlarına göre, sanayi sektöründeki uluslararası sermayeli şirketlerin projelerinde, sanayileşme düzeyi, işgücü piyasasının durumu, altyapı olanakları ve piyasaya/merkeze yakınlık belirleyici olmaktadır.

Anahtar Sözcükler

İktisadi Kalkınma, Bölgesel İktisadi Kalkınma, Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Panel Veri Analizi

ABSTRACT

SERİM, Havva. *The Research of the Regionally Determining Factors of Foreign Direct Investment Within the Context of New Economic Geography Theory in Turkey*, Master's Thesis, Ankara, 2013.

Economic development is one of the most important economic targets of the countries that strive to attain. Development of a country is possible if the regions of the country may primarily develop. Therefore, regional analysis gained importance since the Second World War. While theories which cover regional analysis rapidly enlarged, it has been understood that New Economic Geography has a distinctive place because of its enhanced integrated perspective. On the other hand, the means of development is changing in terms of changing world conditions and internationally capital based investments is gaining permanent importance. Accordingly, this study focuses on the determinants of foreign direct investment which is accepted as a development mean, in line with New Economic Geography Theory approach, which is one of the most popular theory among the regional economic development theories.

Following the analysis of basic economic development and regional development theories, the study ends with the research of the determinants of investment projects of international capital firms in industry for Turkey . Panel Data Analysis method was used for 26 regions of Turkey within the context of traditional factors as well as New Economic Geography Theory in order to display the determinants of investment projects from 2005 to 2011. According to the model results, industrialisation level, labour market conditions, infrastructure facilities and market access/ proximity to centre are found as the determinants of the investment projects of international capital firms in industry for Turkey.

Key Words

Economic Development, Regional Economic Development, New Economic Geography Theory, Foreign Direct Investment, Panel Data Analysis

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ADAMA	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
TABLolar DİZİNİ	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM: KALKINMA KAVRAMINA TEORİK	
YAKLAŞIMLAR	4
1.1. İKTİSADİ KALKINMA KAVRAMININ SEMANTİK	
TARİHİNE BAKIŞ	4
1.2. İKTİSADIN BİR ALT DİSPLİNİ OLARAK KALKINMA İKTİSADI	6
1.3. KALKINMA İKTİSADININ YÜKSELİŞİ	8
1.3.1.Eksik İstihdam Olgusu	10
1.3.1.1. Gizli İşsizlik ve Dengeli Büyüme Doktrini.....	10
1.3.1.2. Fakirliğin Kısır Döngüsü ve Dengeli Büyüme Doktrini	12
1.3.1.3. Arthur Lewis ve Sınırsız Emek Arzı.....	15
1.3.2. Geç Sanayileşme Olgusu	17
1.3.2.1. Rostow: Kalkınmanın Tarihsel Aşamaları	18
1.3.2.2. Hirschman: Dengesiz Kalkınma Doktrini ve İleri/Geri Bağlantılar	22

1.3.3. Neo-Marksistlerin Kalkınma Teorilerine Yaklaşımları	26
1.3.3.1. Baran: Geri Kalmışlığın Nedenleri	26
1.3.3.2. Frank: Metropol-Çevre Yörüngesi.....	29
1.3.3.3. Amin: Çevrenin Eşitsiz Gelişimi	31
1.4. KALKINMA İKTİSADININ GERİLEMESİ	33
2.BÖLÜM:BÖLGESEL İKTİSADİ KALKINMA	35
2.1. BİR DİSİPLİN OLARAK BÖLGESEL İKTİSAT'IN DOĞUŞU, TANIMLANMASI VE GELİŞİMİ	35
2.2. BÖLGE KAVRAMI VE BÖLGESEL İKTİSADİ KALKINMA İLİŞKİSİ 39	
2.3. BÖLGESEL İKTİSADİ ANALİZİN TEMEL SORUNU: BÖLGESEL DENGESİZLİKLER	40
2.3.1. Bölgesel Dengesizliklerin Diğer Yüzü: Etnik ve Sosyo-Kültürel Yapı...42	
2.4. BÖLGESEL KALKINMA İKTİSADİ'NA TEORİK YAKLAŞIMLAR	44
2.4.1. Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorisi'nin Kavramsal Temelleri	44
2.4.1.1. Bölgeler Arası Yakınsama Hipotezi.....	44
2.4.1.2. Kuruluş Yeri Teorisi ve Bölge Bilim	45
2.4.1.3. Yığılma Etkisi ve Dışsal Ekonomiler.....	46
2.4.1.4. Mekânsal Rekabet Modelleri	47
2.4.1.5. Merkezi Yerler Teorisi.....	49
2.4.2. Temel Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorilerine Bazı Katkı ve Eleştiriler	50
2.4.3. Alternatif Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorileri	51
2.4.4. Değişen Neo-klasik İktisadi Bakış Açılıarı	52
2.4.5. Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi	53
2.4.5.1. Merkez-Çevre Modeli	55
2.4.5.2. Bölge ve Şehir Sistemleri Modeli	56
2.4.5.3. Uluslararası Ticaret Modelleri	57

3.BÖLÜM: BÖLGESEL İKTİSADİ KALKINMA VE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR İLİŞKİSİ.....	58
3.1. DYY' NİN BÖLGESEL KALKINMAYA ETKİSİ	61
3.2. DYY BELİRLEYİCİLERİ; NEDEN VE NASIL?	63
3.2.1. DYY'nin Mekânsal Belirleyicilerine Genel Bir Bakış	64
3.2.2. Dünya'da ve Türkiye'de DYY Belirleyicileri Üzerine Yapılan Çalışmalar	65
4. BÖLÜM: TÜRKİYE'DE USSYP'NİN BELİRLEYİCİLERİ ÜZERİNE PANEL VERİ ANALİZİ.....	70
4.1. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ: PANEL VERİ ANALİZİ	70
4.1.1. Panel Veri Analizinde Tahmin Yöntemleri: Klasik Denklemin Genişletilmesi.....	72
4.1.1.1. Havuzlanmış Regresyon	72
4.1.1.2. Sabit Etkili Modeller	73
4.1.1.3. Rassal Etkiler Modeli	73
4.2. MODEL: TAHMİNİ VE SONUÇLARI	74
4.2.1. Değişkenlerin Belirlenmesi.....	74
4.2.2. Modelin Kurulması	78
4.2.3. Modelin Bulguları ve Yorumlanması.....	81
SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA	89
EK 1. Korelasyon Matrisi ve Hata Terimlerinin Normal Dağılımına İlişkin S-K (Yatıklık-Basıklık) Testi Sonucu.....	100

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGÜ	: Az Gelişmiş Ülkeler
Ar-ge	: Araştırma-Geliştirme
ÇUŞ	: Çok Uluslu Şirketler
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DÜF	: Doğrudan Üretken Faaliyet
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırımlar
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HOS	: Heckscher-Ohlin-Samuelson
IMF	: Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
LM	: Lagrange Çarpanı (Lagrange Multiplier)
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (Organisation for Economic Co-operation and Development)
OLI	: Mülkiyet-Lokasyon-İçselleştirme (Ownership-Location-Internalization)
ÖUKP	: Ön Ulusal Kalkınma Planı
SEKK	: Sıradan En Küçük Kareler
S-K	: Yatıklık-Basıklık (Skewness-Kurtosis)
SSS	: Sosyal Sabit Sermaye
TMMOB	: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
USŞYP	: Uluslararası Sermayeli Şirketlerin Yatırım Projeleri
YSF	: Yabancı Sermayeli Firmalar

TABLULAR DİZİNİ

Tablo 1: Merkezci ve Merkezkaç Kuvvetler.....	54
Tablo 2: Merkez-Çevre Modelinin Temel Varsayımları.....	55
Tablo 3: 1980-2002 Arası Türkiye'deki Yabancı Sermaye Yatırımları (milyon dolar).59	
Tablo 4: 2003-2011 Arası Türkiye'ye DYY Girişleri (milyar dolar).....	60
Tablo 5: Modelde Kullanılan Açıklayıcı Değişkenler ve Beklenen İşaretleri	76
Tablo 6: Bağımlı Değişken İçin Box-Cox Dönüştürme Testi Sonuçları.....	78
Tablo 7: Bağımsız Değişkenler İçin Box-Cox Dönüştürme Testi Sonuçları	79
Tablo 8: Hausman Model Belirleme Testi Sonuçları.....	80
Tablo 9: Breush-Pagan LM Model Belirleme Testi Sonuçları.....	80
Tablo 10: Modelin Tahmin Sonuçları	81

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Hirschman'ın Dengesiz Büyüme Stratejisi	23
Şekil 2: Hotelling Kuruluş Yeri Oyunu	48
Şekil 3: Yığılma Etkileri, DYY ve Bölgesel Kalkınma Etkileşim Şeması	63

GİRİŞ

Doğada yaşam her zaman gelişme/ilerleme; daha iyi şartlara sahip olma üzerine kurguludur. Bu kurgu iktisadi düzen için de geçerlidir; iktisadi düzen içerisinde insanın daha iyi şartlarda yaşamak en doğal hakkıdır. Ancak “hak” her zaman bahşedilen bir hediye olmamakta, bu “hakkın” çoğunlukla büyük bir çaba sarf edilerek kazanılması gerekmektedir. Bir tarafta “gelişmiş” var iken, diğer tarafta “gelişmemiş” hayat boyu kaderine razı gelip gelişmemiş olarak kalmak istememekte, o da gelişmişlik sıfatını kazanmak çabası içine girmektedir. İktisadi düzende bu çaba ülkeler için büyümek, kaynakları arttırmak, yoksulluğu azaltmak, güvenilir sağlık ve eğitim sistemine sahip olmak gibi çeşitli hedefler biçiminde somut ifadesini bulmaktadır. Genel bir deyişle, gayret, “kalkınma çabası” olarak kendini göstermektedir.

Kalkınma çabası tüm toplumlara özgü olmakla birlikte, bu çabanın nasıl gerçekleştirilebileceğinin sistematik bir şekilde incelenmesi, çeşitli nedenlerden dolayı İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar gerçekleşmemiştir. Bu yıllardan sonra Kalkınma İktisadi disiplini oluşmaya başlamış ve uzun yıllar gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ) ve az gelişmiş ülkelerin (AGÜ) gündeminde kalmıştır. Nitekim 1980’li yıllara dek çeşitli teorileri temel alan kalkınma reçetelerinin bu ülkelerde uygulandığı bir süreç yaşanmıştır. Değişen şartlarla birlikte; özellikle küreselleşmenin etkisiyle, Kalkınma İktisadi’nin sunduğu modeller yetersiz kalmaya başlamıştır. Bir taraftan küreselleşmeyle birlikte “bölgeselleşme” önem kazanmaya başlarken, diğer taraftan uluslararası iktisadi faaliyetlerin daha serbest koşullarda gerçekleşebiliyor olması, iktisadi düzenin daha farklı yaklaşımlarla incelenmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bu nedenle ülke içindeki bölgesel dengesizliklerin nedeni anlaşılmasızın ve soruna yönelik çözümler geliştirilmeksizin ülke bazında kalkınmaya dönük politikaların yetersiz kalacağı paradigmasını temel alan Bölgesel İktisadi Kalkınma, Kalkınma İktisadının bir alt disiplini olarak giderek artan bir önem kazanmış ve bu alt disipline yönelik çeşitli teoriler ortaya atılmıştır. Bunlar arasında Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi bölgesel kalkınmaya bütüncül bir bakış açısı getirmesi itibarıyla oldukça farklı bir yere sahiptir.

Mekânsal dengesizlikleri temel alan Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi, belirli bölgelerin neden diğerlerinden fazla kalkındığına bakarak, daha az kalkınmış bölgelerin neye ihtiyacı olduğunu yalın modellerle ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunlar arasında doğrudan yabancı yatırımları (DYY) çekebilme kapasitesi bölgesel kalkınmaya olabilecek katkısı açısından bu ihtiyacı karşılama özelliğine sahiptir. Zira genellikle yurt içi kaynakları kalkınmaları için yetersiz olan GOÜ ve AGÜ, DYY'den fayda sağlamaya çalışmaktadırlar. Nitekim küresel ekonominin araçlarından biri olan DYY, gelişmekte olan ülkeler için önemli bir kalkınma aracı olma işlevini sürdürmekte; ülkelerdeki yabancı sermayeli firmaların sayısı yıldan yıla artmaktadır. Örneğin Türkiye'de, İstanbul Sanayi Odası tarafından hazırlanan Türkiye Ekonomisi'nin ilk 500 şirketi listesine göre, 2000 yılında 131 (%26,2) olan yabancı sermayeli şirket sayısı, 2009 yılında 153'e (%30,6'sına) yükselmiştir (Uluslararası Yatırımcılar Derneği [YASED] ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Politikaları Araştırma Merkezi [ODTÜ-TEKPOL], 2011, s.13). İlk 500 şirket içindeki uluslararası sermayeli şirketlerin artan payı, bu şirketlerin ekonomide ne kadar önemli bir yere sahip olduklarının göstergesi olarak kabul edilebilir.

Kalkınmada DYY'nin önemi sürerken, belirleyicilerinin araştırılması da önem kazanmaktadır. Genelde DYY'nin ülke bazında belirleyicilerinin araştırıldığı görülürken, bölge bazında yapılan çalışmalara daha az rastlanmaktadır. Oysa ülke içindeki bölgesel farklılıklar bölge bazında bir analizi gerekli kılmakta; genel bir ülke politikasından çok, her bölgeye özgü ayrı politikalar kalkınma için daha başarılı olmaktadır. Bu nedenle çalışmada uluslararası sermayeli şirketlerin yatırım projelerinin (USŞYP) belirleyicileri bölge bazında araştırılmıştır. Araştırmada geleneksel faktörlerin yanı sıra, mekânsal analizi içeren Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi faktörlerine de yer verilmiştir. Çalışmanın amacı kalkınmanın bir aracı olarak düşünülen uluslararası sermayeli şirketlerin yatırım projelerini bölgesel düzeyde belirleyen faktörleri kalkınmayı iktisadi coğrafya bağlamında ortaya koymaktır.

Dört bölümden oluşan bu çalışmada ilk bölümde, temel kalkınma teorileri incelenmiştir. Bunun ilk nedeni, çalışmanın kalkınma eksenli bir çalışma olmasıdır. İkinci nedeni, ampirik araştırmada faydalanılan Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi'nin temel kalkınma

teorilerinden faydalanması, bir diğer ifadeyle temel kalkınma teorilerinin eksikliklerinin bir kısmını tamamlamış olmasıdır.

Birinci bölümde, öncelikle iktisadi kalkınma kavramsal olarak incelenmiştir. Kalkınma İktisadı'nın "altın çağlarında" genel kabul gören temel teoriler incelendikten sonra bu disiplinin gerilemesinin nedenleri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde, bölgesel iktisadi kalkınmanın ortaya çıkışı, neden önem kazandığı ve kavramsal temellerinden hareketle bölgesel iktisadi kalkınma teorileri incelenmiştir. Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi, bölgesel iktisadi kalkınma teorilerinin güncel yorumu olarak bu bölümde ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde bölgesel kalkınma ve DYY ilişkisi kurulmuştur. Öncelikle DYY'nin tanımı ve dünyadaki gelişimi üzerinde durulduktan sonra, Türkiye'de DYY girişleri analiz edilmiştir. Dördüncü bölümde yapılacak olan araştırmaya ilişkin olarak, DYY ve yabancı sermayeli firmaların yatırımlarının belirleyicilerini araştıran çeşitli ülkelerden ve Türkiye'den çalışmalara yer verilmiştir.

Son bölümde ise, Türkiye'de 2005-2011 yılları arası için 26 bölgeye dönük USSYP belirleyenleri panel veri analizi yöntemi ile ortaya konulmuştur.

Çalışma değerlendirmelerin yer aldığı sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

1.BÖLÜM

KALKINMA KAVRAMINA TEORİK YAKLAŞIMLAR

1.1. İKTİSADİ KALKINMA KAVRAMININ SEMANTİK TARİHİNE BAKIŞ

Kalkınma kavramı tarihsel geçmişte toplumların kendi öznel koşullarında şekillenerek sosyal ve iktisadi olarak farklı anlamlar kazanmıştır. Kalkınma kavramının iktisadi olarak kullanılmasının kökeni “kalkınma” olarak ifade edilmese de Adam Smith’e kadar uzanmaktadır. Bu konuda Klasik İktisat’ın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith, *maddi ilerleme* kavramından bahsetmektedir. İngiltere’nin içinde bulunduğu dönemi gözlemleyerek, iyimser bir yaklaşımla uzun dönemde büyümenin özelliklerini inceleyen Smith, iktisadi büyümeyi piyasanın genişlemesiyle birlikte tüccar ve üreticilerin tasarruf ederek sermaye birikimini arttırmalarına bağlamıştır (Hunt, 1989, s.10).

İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar ana akım iktisatçılar çoğunlukla maddi ilerleme kavramını bugünkü kalkınma anlamında kullanmışlar, maddi ilerleme ile Batı’daki zenginleşmeyi, sermaye birikimini, kapitalizmin yükselişini ve serbest ticaretin evrimini ifade etmişlerdir (Arndt, 2008, s.52). Bir politika hedefi olarak kalkınma, 19. yüzyılda ilk olarak Almanya, Rusya, Avrupa, daha sonra Japonya, Çin ve bugün Üçüncü Dünya olarak nitelendirilen ülkelerde önem kazanmaya başlamakla birlikte, genelde “modernleşme”, “Batılılaşma” ya da “sanayileşme” kavramlarıyla birlikte ele alınmıştır. Bu durumun bir istisnası Marx’tan etkilenen J.A. Schumpeter; sömürge siyasetinden etkilenen Lilian Knowles ve Vera Anstey gibi İngiliz tarihçiler tarafından oluşturulmuştur (Arndt, 2008, s.52).

Söz konusu istisna bağlamında öncelikli olarak iktisadi büyüme ile kalkınma arasında bir ayırım yapılarak; büyüme, üretimin aşamalı olarak genişlemesi- aynı yöntemleri kullanarak aynı şeylerden daha fazla üretme- olarak tanımlanırken, iktisadi kalkınma daha dinamik bir süreç -üretim araçlarının yeni kombinasyonları ve yöntemleri ile üretilen yeni mallar, yeni pazarların açılması- olarak tanımlanmıştır (Hunt, 1989, s.24).

Bilindiği üzere, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirginleşen yeni sanayi sistemi toplumsal ve iktisadi ilişkileri dönüştürmüştür. Bu dönüşümün unsurlarından birisi de ekonominin ve hatta yaşamın tümüne kapitalistlerin kâr peşinde koşmaları çabasının ve

kârlara dayalı sermaye birikiminin egemen olmasıdır (Hobsbwan, 2005, s.61). Kâr elde etmek için ise yeni pazarlara ulaşmak ve maliyetleri düşürmek gereklidir. Buna göre girişimci sınıf yeni buluşları veya var olan üretim yöntemlerinin yeni kombinasyonlarını teknolojik yenilik biçiminde üretim sürecine dahil ederek sermaye birikim sürecine katkıda bulunmaktadır. Bu aşamada umulan, girişimci sınıfın, kapitalistlerin sermayesini kullanmaları ve yeni fırsatları görebilme yetenekleri sayesinde üretim sürecini ileriye taşımaları ile kalkınmanın gerçekleşmesidir. Diğer bir deyişle kalkınma, sermaye birikimini sağlayan ve risk alan kapitalistlerden ziyade girişimcilere bağlı olarak gerçekleşmektedir.

Marx'tan etkilenen Schumpeter, kavramı geçişsiz bir fiil olarak; değişen ekonomik yapının toplumsal değişime neden olacağı ve ekonomik kalkınmanın dışarıdan müdahale ile değil bir birikimin sonucu olarak ortaya çıkacağı öngörüsüne dayanarak tanımlamıştır (Arndt, 2008, s.53). Kavramın geçişli bir fiil olarak kullanılmasından kastedilen; o dönemde doğal kaynakların en üst seviyede kullanılması gibi faaliyete dönük bir amacın ve bunun yönetim müdahalesini -dışarıdan müdahale- gerektirmesidir (Başkaya, 1994, s.26).

Kalkınma kavramının gelişim süreci incelendiğine dikkat çeken bir başka istisna, kalkınma kavramı yerine *kalkınmamışlık* kavramının kullanılmasıdır. Bu durumun izleri 28 Haziran 1919 tarihli Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nde, 1949'da Başkan Truman'ın Point Four Programı ile 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Kararları'nda görülmektedir (Başkaya, 1994, s.25; Rist, 2008, s.73). Başkaya'nın ifadesiyle Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nde kalkınmamış halklar “modern dünyanın son derece zor koşullarında kendi kendilerini yönetemeyecek durumda olan halklar”dır. Kalkınma kavramının çeşitli kuruluşların metinlerine girmesiyle birlikte artık sorun “gelişmiş bölgelerle” ilgili olmaktan çıkıp, “gelişmemiş bir bölgenin nasıl gelişebileceği” sorusuna yanıt arandığı bir hale bürünmüştür. Rist'in (2008, s.73) ifadesiyle kalkınmamışlık kavramının kalkınmışlığın embriyonik biçimi olarak ortaya çıkması sadece semantik bir değişime yol açmakla kalmamış, dünyanın görünümünü de değiştirmiştir.

Tüm bu teorik ve semantik arka plan, İkinci Dünya Savaşı yıllarını takiben “Kalkınma İktisadı”nın bir alt disiplin haline gelmesinin zeminini oluşturmuştur.

1.2. İKTİSADIN BİR ALT DİSPLİNİ OLARAK KALKINMA İKTİSADI

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda özerkleşerek bir bilim dalı olarak ortaya çıkan Kalkınma İktisadı'nın tarihsel evrimini anlayabilmek için tarihsel süreç içinde değişen iktisadi, siyasi ve sosyal koşulların gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Az gelişmişlik olgusu kavramsal olarak ilk defa ülkelerdeki kişi başına gelirin ölçülmesi itibariyle Sanayi Devrimi ile birlikte gündeme gelmiştir. Ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelir düzeyindeki farklılıkların tarihsel kökenleri ise sömürgecilik faaliyetlerine dek uzanmaktadır. Coğrafi keşiflerle birlikte başlayıp uzun yıllar süregelen sömürgecilik faaliyetleri neticesinde, sömürgeci ülkeler daha çok zenginleşirken, sömürülen ülkeler giderek fakirleşmiştir. Yaşanılan bu dönüşümlerin yansımalarını içinde barındıran iktisat öğretileri de, değişen iktisadi, siyasi ve sosyal koşullarla birlikte değişmeye başlamıştır.

Bilindiği üzere, coğrafi keşiflerle birlikte Batı Avrupa'da ticaret hacminin genişlemesi, ticari kapitalizmin temellerini atmıştır. Bu dönemde imtiyazlar ve tekelleşme sonucu oluşmaya başlayan ticari sermaye, sömürgeci ülkelere doğru akmış ve bu toplumlardaki ticari kapitalistler giderek zenginleşmiştir. Ancak 18. yüzyılda İngiltere'de yapılan teknolojik buluşların sonucu yeni yükselen girişimci sınıf, onu engelleyecek her türlü tekelleşmeye, kamu denetimine ve ayrıcalıklara karşı çıkmıştır. Ticari kapitalistler ile küçük sını kapitalistler arasındaki çatışma yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Bu çatışmaya götüren şartları Kazgan (2006, s. 51-52) şu şekilde ifade etmektedir:

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, sanayi kapitalizminin doğuşunu hazırlayacak şartlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bir kere, 18. yüzyıl içinde devam eden fiyat artışları, gelir bölüşümünü kâr olarak gelirden pay alan kapitalist sınıf lehine değiştirmişti; bu sınıfın tasarruf gücü büyük ölçüde artmıştı. İkincisi, teknik buluşlar, insan gücünün makine ile ikame edilmesini ve ev-sanayiinden fabrika-sanayiine geçişi hazırlamıştı. Üçüncüsü, yatırımların kârlılığını sağlayacak geniş bir piyasa, gerek ülke içinde gerek denizaşırı ülkelerde sağlanmıştı... Doğan sanayi kapitalizmi rekabet şartları altında mal ürettiyordu. Üretim tekniği, henüz bütün piyasanın bir ya da birkaç firma tarafından paylaşılabilceği çapta üretime elverişli değildi. Buna karşılık, loncalar ve ayrıcalıklı ticaret kumpanyaları teknelci kuruluşlardı. Rekabet şartları altında doğan sanayi, bu bakımdan tekellere karşıydı...

Sınai kapitalizmle birlikte gelişmişlik farkı daha da açılarak ülkeler *sanayileşmiş-gelişmiş* ve *sanayileşmemiş-az gelişmiş* olarak ayrılmıştır. Sömürge düzeni içerisinde tam bir siyasi bağımsızlığı olmayan bugünün az gelişmiş ülkeleri, sömürgeci ülkeleri "kalkındıran" birer ülke konumundaydılar. Ancak Birinci Dünya Savaşı ve İkinci

Dünya Savaşından sonra sömürge düzeni değişime uğramış, özgürlüklerine kavuşmaya başlayan AGÜ, refah düzeylerini yükseltmek istemişlerdir (Kazgan, 2006, s. 264). Sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanması ile bu tarihlerde Kalkınma İktisadı'na verilen önemin doruğa çıkması tesadüf olmayıp, bu dönemde siyasi ve iktisadi bağımsızlık birlikte düşünülmüştür. Nitekim Sen'in (2004, s.58) "Özgürlük sadece kalkınmanın başlıca hedefi değil, aynı zamanda onun en önemli aracıdır" söylemi bu durumu özetlemektedir.

Diğer taraftan 1929 Büyük Ekonomik Bunalımı, ağırlıklı olarak gelişmiş ülkeleri etkilemiş olmakla birlikte, kalkınma olgusuna gelişmekte olan ülkelerin bakış açısında da önemli farklılıkları beraberinde getirmiştir. AGÜ bunalımının olumsuz iktisadi ve sosyal etkilerine bağlı olarak Klasik İktisat'ın paradigması olan ve kendilerine sömürge yönetimleri tarafından dayatılan serbest piyasa/ serbest dış ticaret rejimi politikalarının sanayileşmelerine ve kalkınmalarına yeterli olmayacağını fark etmeye başlamışlardır. 1936'da Batı'nın krizden çıkış reçetesini yazan Keynes, kendinden önceki Klasik İktisatçıların aksine serbest piyasayı değil devlet müdahalesini ön plana çıkarmış, refah devleti fikrinin başta Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olmak üzere kapitalist ülkelerde yaygınlaşmasına öncülük etmiştir. Nitekim bu dönemde AGÜ, Klasik İktisadi Doktrin'in etkinliği bozucu olarak gördüğü, devlet önderliğinde koruma yoluyla ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisine ağırlık vermişlerdir (Şenses, 2001, s.105).

Kriz yıllarında ekonomideki mülkiyet yapısındaki değişikliklerle birlikte üretim ve kaynak dağılımında devlet merkezli planlamacılığı benimseyen Rusya'nın büyük iktisadi bunalımdan etkilenmemesi, üstelik sanayileşmesini ve büyümesini sürdürmesi dikkat çekmiştir. Nitekim izleyen yıllarda Rusya'nın yanında diğer sosyalist ülkelerin de siyasi arenada boy göstermeye başlamasıyla iki blok arasındaki Soğuk Savaş kızışmış ve bloklar dışında kalan ülkeler artan ölçüde ilgi odağı olmuştur. Bu ülkelerin sorunlarını kuramsal ve ampirik düzeyde incelemeyi amaçlayan Kalkınma İktisatçıları Doğu Bloğu yıkılana kadar birbirlerinin alternatifini olarak benimsenen ikili ideolojik yaklaşım üzerinden çözüm üretme çabası içerisinde olmuşlardır (Şenses, 2001, s.104).

1.3. KALKINMA İKTİSADININ YÜKSELİŞİ

Kalkınma İktisadı içinde incelenen çeşitli teori ve modeller, yazarlarının sahip olduğu iktisadi ve politik görüşlere bağlı olarak oluşturdukları varsayımlarla, çok farklı politika önerilerine ve sonuçlara sahiptirler. Çeşitli okullardan bilim insanlarının kalkınma teorisine yapmış oldukları katkıları kapsamlı bir şekilde inceleyebilmenin yolu bu katkıları benzerlikleri veya farklılıklarıyla sınıflandırabilmekten geçmektedir. Böyle geniş kapsamlı bir incelemenin Chenery, Foster-Carter, Hirschman ve Little tarafından yapıldığı görülmektedir. Foster-Carter kalkınma teorisini, Batı merkezli ana akım kalkınma paradigması ve Neo-Marksist paradigma olarak birbirine tamamen zıt olan iki paradigma altında incelerken; Chenery ve Little Neo-klasik Teori'nin katkılarını da sınıflandırmaya dahil ederek kalkınma teorisini üç paradigma altında incelemektedirler (Hunt, 1989, s.42).

Hirschman sınıflandırmasını, tek iktisat anlayışının kabulü/reddi ve karşılıklı çıkar iddiasının kabulü/reddi bağlamında ortaya çıkan dört okul; Ortodoks İktisat, Kalkınma İktisadı, Klasik Marksizm ve Neo-Marksizm temelinde yapmaktadır (1982, s.373). Burada sözü edilen tek iktisat anlayışının reddini ve karşılıklı çıkar iddiasını Hirschman şu şekilde ifade etmektedir:

Tek iktisat anlayışının reddi ile kastettiğim, az gelişmiş ülkelerin bir grup olarak paylaştıkları bir dizi özgül ekonomik özellik nedeniyle ileri sanayi ülkelerinden ayrı tutulması gerektiği ve bu nedenle sanayileşmiş ülkeler üzerinde yoğunlaşan geleneksel iktisadi analizin az gelişmiş ülkeler söz konusu olduğunda birçok açıdan değiştirilmek zorunda olduğunu savunan anlayıştır. Karşılıklı çıkar iddiası ise, bu iki ülke grubu arasındaki iktisadi ilişkilerin her iki tarafa da kazanç sağlayacak şekilde biçimlendirebileceği saptamasına dayanmaktadır (1982, s.373).

Hirschman'ın yapmış olduğu sınıflandırmada, kendisinin de belirttiği üzere¹ çeşitli soru işaretleri olmasına rağmen, temel kalkınma teorilerini daha kapsamlı bir şekilde ele almasından ötürü, kalkınma teorilerini bu çerçevede ele almak yerinde olacaktır.

Ortodoks İktisat epistemolojik ve ontolojik dayanaklarının önemli bir kısmını, 18. ve 19. yüzyıllarda insanların doğada kendiliğinden oluşları gözlemledikleri, mekân ve insan iradesinden bağımsız yasaları keşfettikleri dönemde temelleri atılan Klasik

¹ Örneğin, Hirschman yapmış olduğu tabloda, Marx'ın yanına bir soru işareti koymuştur. Karşılıklı çıkar iddiasının Marx için geçerli olmadığından görece eminken, tek iktisat anlayışının kabulü sınıflandırmasının çeşitli karışık yorumlamalara gebe olabileceğinin farkındadır.

İktisat'tan devralmaktadır (İşgüden ve Köne, 2002, s.98). Dönemin etkisiyle sosyal bilim olan iktisattaki yansımaları *doğal düzen ve rasyonel birey* kavramlarıyla gösteren anlayış, evrensel bir paradigma içermektedir; iktisat dünyanın her yerinde, rasyonel bireylerin kıt kaynaklar karşısındaki subjektif tercih sorunudur. Diğer bir deyişle ortaya konulan bu sorunsal, iktisat bilimini tarihsel ve toplumsal koşullardan bağımsız olarak tek bir iktisada indirgemektedir. Ayrıca, Ortodoks İktisat faydasını en çoklaştırma amacıyla olan rasyonel birey varsayımından hareketle bireylerin iradi olarak girdikleri tüm mübadele ilişkilerinden kazançlı çıkacaklarını savunmaktadır (Caporaso ve Levine, 2002, s.81-82). Benzer varsayım uluslararası ticaret teorisinde de yer bulmaktadır; serbest ticaret koşullarında ülkelerin kendi çıkarlarını koruma güdüsü sonucu ticaret, her iki ülkeye de kazanç sağlayacaktır. Hirschman'ın belirttiği tek iktisat anlayışının ve karşılıklı çıkar iddiasının kabulü Ortodoks İktisat'ta yer almaktadır.

Temel Neo-Marksist Teoriler ise, merkez ve çevre ülkeler ayrımı etrafında şekillenmiştir. Gelişmiş ve kapitalist (merkez) ülkeler, kalkınma dönemlerinde bugünün az gelişmiş (çevre) ülkelerinin kaynaklarını ucuz hammadde olarak, pazarlarını ise fazla ürün ve sermayelerini ihraç amacıyla kullanmaktadırlar. Ancak bugünün az gelişmiş ülkeleri için bu fırsatlar mevcut değildir. Hatta gelişmiş kapitalist ülkelerle az gelişmiş ülkelerin ticareti çevre ülkelerin aleyhine olmakta; ticareti yapılan ürünlerdeki emeğin getirisindeki fark (ülkeler arası ücret farklılıkları), emek verimliliğindeki farktan büyük olmakta böylelikle bu farktan doğan artık çevreden merkeze akmaktadır (Hunt, 1989, s. 66). Bu nedenle Neo-Marksist Teoriler tek iktisat anlayışını ve karşılıklı çıkar iddiasını reddetmektedirler.

Hirschman, "Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi" isimli çalışmasında, Klasik Marksist ve Neo-Marksist yaklaşımları belirli bir sınıflandırmaya dahil edebilmek için yoğun çaba harcadığını dile getirmektedir. Daha önce belirtildiği üzere, kalkınma teorileri varsayımları ve sundukları öneriler bakımından çok çeşitli oldukları için tek bir sınıflandırmaya indirgenmeleri oldukça güçtür. Hirschman'ın yapmış olduğu sınıflandırmada konu dışı edilen veya basitleştirilen birtakım tutum ve yaklaşımlar, bu tutum ve yaklaşımların önemsizliğinden ya da ihmal edilebilir olmalarından ziyade, sınıflandırma zorluğundan ileri gelmektedir. Sınıflandırmada karşılıklı çıkar iddiasını kabul edip tek iktisat yaklaşımını reddederek var olan yaklaşımın, neden az gelişmiş

ülkelere de gelişmiş ülkelere uygulanan politikaların uygulanamayacağı sorusuna verdiği yanıtı kırsal eksik istihdam olgusu ve sanayileşmede geç kalma sendromu kapsamında incelemek mümkündür (Hirschman, 1982, s.376).

1.3.1.Eksik İstihdam Olgusu

Kırsal eksik istihdam veya eksik istihdam az gelişmiş ülkelerin belirleyici bir özelliği olup, bu konuda ilk çalışmalar Paul Rosenstein-Rodan, Ragnar Nurkse ve Arthur Lewis tarafından yapılmıştır. Söz konusu yazarların görüş ve önerilerini bu görüşlere karşı geliştirilen eleştiriler bağlamında tartışmak eksik istihdam olgusunu daha anlaşılır kılacaktır.

1.3.1.1. Gizli İşsizlik ve Dengeli Büyüme Doktrini

Paul Rosenstein-Rodan, o dönemde geri kalmış bölgeler olarak nitelendirdiği Doğu ve Güney-Doğu Avrupa'yı inceleyerek gizli işsizliğin, fakir ve ekonomisi geleneksel tarıma dayalı ülkelerde önemli ölçüde yaygın olduğu tespitini yapmaktadır. Dünya çapında gelir eşitsizliğinden kurtulmanın yolu, geri kalmış bölge veya ülkelerin görece daha hızlı kalkınmasından geçmektedir. Bu da emek israfının olduğu geri kalmış ülkelerde, bu israfı engelleyebilmek için ya emeğin sermayeye doğru kaydırılmasına (göç) ya da sermayenin emeğe doğru kaydırılmasına (sanayileşme) bağlıdır (Rosenstein-Rodan, 1963, s.245-246). Analizine eksik istihdam olgusu ile başlayan Rosenstein-Rodan'ın göçün doğurabileceği sakıncaları da göz önüne alarak yazdığı kalkınma reçetesinin sanayileşmeyi temel aldığı anlaşılmaktadır. Az gelişmiş bölgelerin sanayileşmesinin iki yolu vardır: Ülkelerin uluslararası yatırım olmaksızın, kendi mevcut imkânları ile kalkınması veya ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerden faydalanarak uluslararası ekonomik sisteme eklenerek kalkınmayı gerçekleştirmeleri.

Az gelişmiş ülkeler uluslararası dış olanaklar haricinde, kendi kendilerine sanayileşme yolunu seçtiklerinde bunun birtakım dezavantajları olmaktadır (Rosenstein-Rodan, 1963, s.246). Öncelikle, gerekli sermayenin yine ülke içinden zaten düşük seviyede olan tüketimi düşürmek pahasına sağlanmasına bağlı olarak yavaş sanayileşme görülebilir. Ancak, geri kalmış bölgelerde sanayileşme sağlansa dahi, bu sanayileşme dış dünyadan

bağımsız bir şekilde olacağı için dünya üretimi açısından etkinlik gerçekleşmeyecektir. Rosenstein-Rodan bu noktada büyük fedakârlıklarla kurulabilecek olan ağır sanayi örneğini vermekte, gelişmiş ülkelerde zaten mevcut olan ağır sanayinin bir de az gelişmiş ülkelerde kurulmasının aslında dünya açısından kaynakların israfına yol açacağına altını çizmektedir.

Rosenstein-Rodan dünya ölçeğinde etkin sanayileşme için uluslararası geniş yatırım ve sermaye olanaklarından faydalanmayı önermektedir. Bu önerinin arkasında, dünya ölçeğinde daha yüksek bir üretim düzeyine ulaşılması, belirli sektörlerde-ağır sanayi gibi- uluslararası bağlamda fazla kapasite kullanımının artışının engellenmesi ve az gelişmiş bölgelerin kalkınmaları için gerekli fonların yurtdışından finanse edilmesi yatmaktadır. Ancak mevcut uluslararası yatırım kurumlarından istifade eden özel sektörün sanayileşme çabası, yerel piyasanın çok küçük olması, işçilerin nitelikli olmaması ve bunu düzeltmek için gerekli olan eğitimin maliyetinin çok yüksek olması ile dışsal ekonomilerden yeterince faydalanamama gibi faktörler yüzünden yetersiz kalmaktadır. Bu noktada işgücü eğitimini gerçekleştirecek ve kapsamlı bir sanayi planlaması yapacak, iktisadi hayatta aktif bir rol oynayacağı düşünülen devlete ihtiyaç duyulmaktadır. Devletin ekonomiye müdahalesinin gerekliliği, ücretlerle satın alınan malları üreten endüstriler olarak tanımlanan *tamamlayıcı endüstriler* tezinde yer bulmaktadır. Bu teze göre geleneksel tarım sektöründen temin edilen emek gücü, tüketilecekleri ürünlerin üretileceği sektörlerle planlı bir şekilde kaydırılırlarsa, talep yönünden sıkıntı yaşanmayacak; üretilen mallar satılabilecektir. Nitekim gelişmiş ve zengin ülkelerde ihtiyaçlar da çok çeşitli olacağı için talebi öngörmek zor olabilmesine karşın, düşük yaşam standardının olduğu az gelişmiş ülkelerde yeni iş bulan emek gücünün kazanacakları ücretlerini nerelere harcayacaklarını tahmin etmenin zor olmadığı ileri sürülebilir (Rosenstein-Rodan, 1963, s.250). Aynı anda farklı endüstrilere yatırım yapmanın sonucunda hem firma bazında hem de sektör bazında bazı pozitif dışsallıklardan faydalanılması da sanayileşmenin hızlı olmasını sağlayacaktır. Rosenstein-Rodan'ın yaklaşımı dengeli büyüme üzerine inşa edilmiş olup, önerdiği yöntem, yatırımların dengeli olarak tüm sektörlerde faaliyete geçirilmesi halinde kalkınma için gerekli adımın atılmış olacaktır.

1.3.1.2. Fakirliğin Kısır Döngüsü ve Dengeli Büyüme Doktrini

“Bir ülke fakir olduğu için fakirdir” önermesinin geri kalmış ülkelerin kaderini özetlediğini düşünen Nurkse, bu kaderin sermaye birikimi yetersizliğinin yarattığı arz ve talep yönünü etkileyen kısır döngülerin sonucu olduğundan hareketle, bu kısır döngüyü kırmanın yollarını araştırmıştır (1966, s.61).

Yatırım yapma arzusu piyasanın büyüklüğüne, piyasanın büyüklüğü de genel verimlilik düzeyine; yani geniş ölçüde üretimde kullanılan sermayeye bağlıysa, piyasa zaten küçük olduğu için sınırlı olan sermaye nasıl elde edilecek, piyasa bu durumda nasıl genişletilecek sorularına yanıt arayan Nurkse, soruna talep yönünden yaklaştığında, yeni kurulan her endüstrinin ürününün geri kalmış bölgelerde kendi talebini yaratabileceği konusunda karamsardır:

... Yeni kurulan endüstrinin ayakkabı endüstrisi olduğunu varsayalım. Eğer ekonominin geri kalan kısmında verimlilikte ve dolayısıyla satın alma gücünde hiçbir artış olmamışsa, piyasa yeni ayakkabı üretimi için muhtemelen yetersiz bulunacaktır. Ekonominin geri kalan kısmındaki halk, eğer yeterli yiyecek, giyecek ve konuta sahip değilse, her yıl bir çift ayakkabı almak için diğer şeylerden vazgeçmeyecektir...(1966, s. 62).

Yeni kurulan endüstrinin kendi talebini yaratamamasının temel nedeni düşük reel gelir seviyesinde talebin esnek olmamasıyla ilgilidir. Bilindiği üzere düşük gelire sahip olan hanehalkları, gelirlerinin büyük bir kısmını başta yiyecek olmak üzere zorunlu ihtiyaçlarına harcamaktadırlar. Bu nedenle az gelişmiş bir ülkede satın alma gücünün eksikliği, o ülkeye yatırım yapma olanağını kısıtlamaktadır. Nurkse bu noktada Rosenstein-Rodan'ın dengeli büyüme önerisini genişletmekte ve birbirini tamamlayan yatırım projelerinin uyumlaşması suretiyle piyasanın bütünüyle genişleyeceğini ileri sürmektedir. Çünkü birbirini tamamlayan projeler gerçekleştirildiğinde ekonomideki karar birimleri değişimi gerekli görmekte, talep yetersizliği sorunu çözülebilmektedir. Dengeli büyümek için dikkate alınması gereken ise, tüketici tercihlerine uygun bir şekilde ve dengeli olarak bütün tüketim malları çapındaki üretimdir (Nurkse, 1966, s.63).

Dengeli büyümenin devlet planlamasıyla mı yoksa özel sektörün kendi çabalarıyla mı olması gerektiğine dair Nurkse, bunun bir tercih meselesi olduğunu savunmaktadır.

Dış ticaret konusu incelendiğinde Nurkse, Rosenstein-Rodan'dan farklı olarak birincil ihracat ürünlerine dayalı dengeli büyüme stratejisinin, uluslararası ülkelerin talebinin

artmaması ve hammaddeler gibi birincil ihraç mallarının talep esnekliğinin katı olması nedeniyle istikrarlı olamayacağını ve ekonomik büyümenin geniş ölçüde “ iç pazar için üretim” şeklini alması gerektiğini savunmaktadır.

Analizin arz yönüne bakıldığında geri kalmış bölgeler için düşük gelir seviyesi- düşük tasarruf kapasitesi- düşük sermaye birikimi- düşük verimlilik zincirinin sonucunda bir kısır döngü ile karşılaşmaktadır. Nurkse, Duesenberry'nin *gösteriş etkisi*² olarak tanımladığı etki nedeniyle, az gelişmiş ülkelerde reel gelir artışının tasarruf oranlarını da artacağını düşünmemektedir. Zira gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkelerin tüketim kalıpları birbirlerinden farklıdır. AGÜ'deki hanehalklarının yüksek standartlardaki tüketim kalıplarını benimsemesi, ileri üretim tekniklerini benimsemesinden daha kolaydır (Nurkse, 1966, s.69). Bu nedenle, birincil ihraç mallarından elde edilen gelirin, yatırıma dönüşüp üretimi teşvik etmekten ziyade Duesenberry etkisi nedeniyle tüketime gitmesi sorun teşkil etmektedir.

Lüks ve yarı-lüks malların ithalatını kontrol etmek, bu sorunu kısmen çözebilmektedir çünkü gösteriş etkisi yalnız ithalat tüketim fonksiyonunu değil, toplam tüketim fonksiyonunu da yukarıya kaydırmaktadır. Burada Nurkse, mali politika yoluyla zorunlu tasarrufların artırılmasını önermektedir.

Nurkse, dış yardımların kendiliğinden fayda sağlayacağı hususunda şüpheli davranmakta, dengeli büyüme gözetken ve tüm yerel kaynakları sanayileşmek adına yatırım için seferber eden devletin, dış yardımları yerel tüketimi kısıtlayarak etkin kullanması, genişleyen yatırım olanaklarının etkin mali politikalarla desteklenmesi konusunu vurgulamakta ve etkin kamu müdahalesinin altını çizmektedir (Hunt, 1989, s.56).

Rosenstein-Rodan ve Nurkse'ün dengeli büyüme yaklaşımına önemli bir katkı ve eleştiri J.Marcus Fleming'den gelmiştir. Fleming daha çok üretim faktörleri ve bu faktörlerin meydana getirdiği dışsallıkların analizini yaparak, dengeli büyüme

---

² Duesenberry gösteriş etkisine göre, hanehalklarının tüketim kararları diğerlerinden bağımsız değildir. Daha düşük gelirli hanehalkları, yüksek gelirli hanehalklarının tüketim kalıplarını benimsemekte; yüksek gelirli hanehalkları daha kaliteli ve pahalı mallar tükettikçe, düşük gelirli hanehalkları da bu malları tüketmek istemektedir. Böylelikle gösteriş etkisi, tüketim eğilimini arttırmaktadır (Jain, 2006, s.116).

yaklaşımının endüstriler arasındaki ilişkinin genellikle tamamlayıcı olduğunu varsaydığı halde, üretim faktörlerinin arz kısıtının bu ilişkiyi genellikle rekabetçi bir hale getirdiğini öne sürmektedir (1966, s.82). Bu analizden yola çıkılarak Fleming'in ulaştığı sonuçlar şöyle özetlenebilir:

- Üretim faktörleri arzının sabit olduğu bir ekonomide, bir endüstride, etkin de olsa, kârsız büyük çapta üretim teknikleri uygulamak, dengeli büyüme yaklaşımının ileri sürdüğü, diğer endüstrilerin kârlılığını artırma durumunu geçersiz kılacak, hatta azaltacaktır.
- Dışsallıklar özellikle “arzcı endüstriden alıcı endüstriye” doğru yayılmakta ve aynı üretim kolunun farklı aşamalarında bulunan endüstrilerin gelişmesi, farklı endüstri kolundaki endüstrilerin gelişmesine oranla, birbirini karşılıklı şekilde daha fazla desteklemektedir.
- Emek ve sermaye arzının esnek olması durumunda dengeli büyüme yaklaşımının uygulanabilme gücü artar ancak bütünüyle emek arzı esnekliği düşüktür. Bu nedenle emeğin tarım kesiminden, büyük çaplı üretimin daha fazla dışsallık yarattığı tarım dışı sektörlere kolaylıkla kaydırılması konusu genellikle abartılmıştır.
- Piyasayı genişletme ve daha büyük çapta üretim yaratarak dışsallık yaratma bakımından yurtiçi sermaye, yurtdışı sermayeden daha etkilidir.
- Dengeli büyüme yaklaşımının öngördüğü gibi, bir çok endüstride çeşitlendirilmiş gelişmenin, karşılıklı destekleyici, karşılıklı geçerlilik sağlayıcı bir rol oynaması olasılığı, gerekli sermayenin makul şartlarla elde edilebilmesine, işçi sendikalarının reel endüstri ücretlerini yükseltmesinin önlenilmesine, girdi üreten temel endüstrilerde büyük çaplı üretim ile ilgili dışsallık fırsatlarının bulunmasına, ve tek tek ele alınca söz konusu yatırımların kârlı olmamasına bağlıdır. Bu şartlar olmadığı takdirde, birçok endüstride etkin de olsa, kârsız teşebbüslerin birlikte kurulması, bu teşebbüslerin her birini, tek başına kuruldukları hale nazaran, daha kârsız hale sokacaktır (1966, s.93-94).

1.3.1.3. Arthur Lewis ve Sınırsız Emek Arzı

Az gelişmişliğin temel özelliği olarak kırsal eksik istihdama odaklanış en açık ifadesini Arthur Lewis'in çalışmalarında bulmuştur. Lewis, "Sınırsız Emek Arzıyla Ekonomik Kalkınma" başlıklı çalışmasında Keynesyen sistemde hem emek, hem diğer üretim faktörlerinde eksik istihdam olduğunu, oysa azgelişmişlik durumunda yalnızca emeğin fazla olduğunu belirterek azgelişmiş ülke ekonomilerini Keynesyen ekonomiden ayırt etmektedir (Hirschman, 1982, s.377). Lewis belirtilen makalesinde Klasik İktisat'ın varsayımlarından hareketle bölüşüm, birikim ve gelişme sorunlarını önce kapalı sonra açık bir ekonomi için incelemiştir.

Öncelikle kabul edilmesi gereken varsayım, sermaye ve doğal kaynaklara göre nüfusun fazla olduğu ülkelerde asgari seviyede kazanç sağlayan sınırsız işgücü bulunduğu ve ekonominin birçok sektöründe işgücünün marjinal verimliliğinin hesaba katılmayacak kadar az veya sıfır olduğudur. Hamallar, çiftçiler, işportacılar gibi emek sahiplerinin yanı sıra özellikle ev hizmetlerinde çalışan ücretli işçilerin de marjinal verimlilikleri azgelişmiş ülkelerde çok düşük veya sıfır olabilmektedir. Nüfusu fazla bir ekonomide işçi sıkıntısı çekilmeden yeni endüstrilerin gelişebileceği ve yeni iş imkânları yaratılabileceği açıktır. Çünkü asgari ücret düzeyinde emek arzı hemen hemen sınırsız olmaktadır (Lewis, 1966, s.93). Bu durum nitelikli olmayan işgücü için geçerli olup, kalkınma gerçekleştikçe elde edilen sermayenin eğitime de aktarılması sayesinde nitelikli işçi sayısı artacaktır. Bu nedenle kalkınmanın önündeki engel sermaye ve doğal kaynakların kıtlığıdır. Sermayenin kıt olduğu durumda ise sermaye, işgücünün marjinal etkinliği cari ücret seviyesine ulaşınca kadar kullanılmalıdır (Lewis, 1966, s.94).

Geçimlik sektörde üretken sermaye kullanımı yoktur, sadece bir mübadele söz konusudur. Daha fazla sermaye elde edildikçe, geçimlik sektörden kapitalist sektöre sermaye transferi sebebiyle kapitalist sektörde kişi başına gelir artacak ve kapitalist sektörde emek istihdamı artacaktır. Ayrıca kapitalist sektördeki ücretlerin geçimlik sektördeki kazançlara bağlı olması, kapitalistlerin geçimlik sektördeki işçilerin verim düzeyini neden aşağıda tutmak istediklerini açıklamaktadır (Lewis, 1966, s.97).

Lewis'in temel argümanı, sınırsız işgücü arzı durumunda sermaye fazlasının tekrar sermaye yaratacak şekilde kullanımının, geçimlik sektörden kapitalist sektöre daha fazla

insanı çekmesiyle birlikte sermaye birikiminin işgücü fazlası yok oluncaya dek artacağıdır. Ancak kalkınma teorisinin çözmesi gereken düşük tasarruf oranı gibi bir sorunu da vardır: “İktisadi kalkınmanın teorisinin ana problemi; daha önceleri milli gelirin yüzde 4-5 veya daha azını tasarruf eden toplumun, gönüllü tasarrufları nasıl olup da milli gelirin yüzde 12-15 veya daha fazlasına yükseltebildiğinin anlaşılmasıdır. Ana problem budur, çünkü iktisadi kalkınmanın ana sorunu hızlı sermaye birikimidir” (Lewis, 1966, s.102).

Az gelişmiş ülkelerde toplumun geniş bir kesiminin (yüzde doksanı gibi) toplam milli gelirden aldıkları düşük pay göz önüne alındığında, bu kesimin gelirlerinin yüksek bir kısmını tasarruf edemeyeceği açıktır. Bu nedenle milli gelirin çoğunu elde eden (yüzde onu gibi) toplumdaki azınlığın tasarruf etme nedenlerinin incelenmesi daha mantıklıdır. Toplumdaki yüksek gelirli grup tasarruf eder çünkü tasarruf edebilecek gelir kapasitesine sahiptir. Bu durumda asıl sorgulanması gereken, kişi başına milli gelir artışı değil, tasarruf edenlerin gelirlerinin milli gelire oranla ne düzeyde arttığıdır. Bu noktada Lewis iktisadi kalkınmanın ana sorununun, gelir bölüşümünün tasarruf edenler lehine bozulması olduğunun altını çizmektedir (1966, s.103).

Geri kalmış ülkelerin düşük tasarrufları da, aslında tasarrufu gerçekleştirebilecek olan kapitalist sermayenin düşük olmasıyla açıklanabilmektedir. Bu ülkelerde kapitalist sermaye büyük olduğunda, kârlar milli gelirin daha büyük bir kısmını meydana getirecek, tasarruf ve yatırımlar daha fazla artacaktır (Lewis, 1966, s.105).

Kapitalist genişleme modelini kurmasının ardından Lewis, bu genişlemeyi sürdürmeyi sağlayacak veya engelleyecek faktörler üzerinde durmuştur. Sermaye birikimi sürecinde sadece kârlar değil, aynı zamanda banka kredileri ve para arzındaki net artışlar da etkili olmakta, kârla finanse edilmiş sermaye ile kredi ile finanse edilmiş sermaye arasındaki fark, gelirler üzerinde değil, fiyatlar ve bölüşüm üzerinde etki oluşturmaktadır. Kredi ile sermaye birikimi süreci enflasyon yaratmakta ancak bu enflasyon zamanla düşeceği için, enflasyona yol açan sermayenin maliyeti sıfır olmaktadır. Çünkü sermayenin yaratılma sürecinde fiyatlar yükselmesine karşın, artan sermaye birikimi sonucu artan üretim sonucunda fiyatlar tekrar düşecektir. Lewis devletin vergilendirme rolünü de hesaba katarak, enflasyonun sosyal maliyetinin yüksek olabileceği toplumlarda, enflasyonla sermaye birikim sürecine alternatif olarak vergilendirmenin de mümkün

olduğunu söylemektedir. Ancak kredi ile sermaye yaratılması çoğu zaman daha mümkün olmaktadır (1966, s.115).

Öte yandan kapitalist genişleme emek fazlası kalmayınca duracaktır. Bu durumda ücretler asgari ücret seviyesinin üzerine çıkacağından, ücret kontrolü için göçler ve sermaye ihracatı gündeme gelmekte, ücretler en fakir ülkelerin asgari ücret seviyesine düşmektedir. Lewis, çok açık bir ifade kullanmamakla birlikte, AGÜ'nün yapmış olduğu sermaye ihracatının, aynı derecede veya daha fazla sermaye ithalatıyla karşılanmazsa, ülke içindeki sermaye birikim sürecini yavaşlatabileceğini belirtmektedir (Hunt, 1989, s.94).

Konu açık ekonomi analizine geldiğinde, karşılaştırmalı üstünlükler teorisini göz önünde bulunduran Lewis, karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin emek fazlası olan ülkeler için de geçerli olduğunu vurgulamakta ve yerel sektörün yabancı sektörlerle karşı korunması gerektiğini savunmaktadır (Lewis, 1966, s.131). Karşılaştırmalı üstünlükler teorisi AGÜ için geçerlidir çünkü hem tarım hem sanayi kesiminde ücretlerin geçimlik düzeyde (hatta işgücünün marjinal verimliliğinden düşük) olması diğer gelişmiş ülkelere göre emek yoğun mallarda rekabet gücü sağlamaktadır. Emek yoğun malda uzmanlaşan bir az gelişmiş ülke, gelişmiş bir ülkeyle ticaret yaptığında her iki ülke de kazançlı olacaktır. Ancak Lewis'e göre AGÜ'nün tarım kesimi incelendiğinde karşılaştırmalı üstünlükler teorisi yanıltıcı olmaktadır: Tarım kesiminde ücretler düşük olduğu için AGÜ'nün tarım kesiminde karşılaştırmalı üstünlüğü varmış gibi görünmekte fakat bu kesimde var olan gizli işsizlik nedeniyle işgücünün marjinal verimliliğinin sıfır olması bu öngörüğü geçersiz kılmaktadır. Bu nedenle marjinal verimliliğin temel alındığı bir karşılaştırmada uzmanlaşma gerektiren alanlar karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin öngördüğü alanlardan farklı olmaktadır (Yılmaz, 1992, s.185-187).

1.3.2. Geç Sanayileşme Olgusu

1930'lu yıllarda yaşanan bunalım ve İkinci Dünya Savaşı boyunca sanayileşmenin birçok az gelişmiş ülkenin aktif kalkınma politikalarında önemli bir yer tutacağını netleşmesiyle, az gelişmiş ülkelere özgü olgulara kırsal eksik istihdam olgusunun yanına geç sanayileşme olgusu da eklenmiştir. AGÜ'nün gelişmiş ülkelerdeki ileri

sanayileşmeyi yakalaması kalkınmaları için gerekli görülmeyle birlikte, girişimci ve sermaye yokluğu gibi nedenlerle, bu amaca ulaşmanın zorluğu anlaşılmıştır. Sanayileşmiş ülkelerin geçtiği aşamaları inceleyen Rosenstein-Rodan, Rostow ve Hirschman gibi kalkınma teorisyenleri, AGÜ için sırasıyla Büyük İtiş, Kalkış, Geri ve İleri Bağlantılar adını verdikleri bir dizi sanayileşme önerisi sunmuşlardır (Hirschman, 1982, s.378).

1.3.2.1. Rostow: Kalkınmanın Tarihsel Aşamaları

19.yüzyıl Avrupasının tarihsel gelişimini inceleyerek iktisadi gelişmenin 20 ya da 30 sene gibi bir sürede gerçekleşeceğini gözlemleyen Rostow, bu yıllarda meydana gelen iktisadi ve sosyal dönüşümlerin, kalkınmayı kendiliğinden gerçekleştireceği sonucuna varmış ve bu kökten değişime *kalkış* ismini vermiştir (1966, s.45). Rostow, analizinin arka planını tarihin tekrar ettiği görüşüne dayandırmaktadır: “Belirli bir ulusal ekonominin hikâyesini inceleyen tarihçi, olayların uzun devredeki devamlılığının etkisi altında kalır. Diğer tarih çeşitleri gibi, iktisat tarihi de örgüsü gözle görülmeyen bir ağ gibidir...İktisat tarihçisinin nazarında, kalkış evresinin ayrı düşünülmesi tamamen rastgele bir hareket tarzıdır” (Rostow, 1966, s.46).

Ayrıca Rostow teorisini, sosyalizm karşıtı düşünce merkezinde şekillendirmiş ve diğer Batılı Kalkınma İktisatçıları gibi AGÜ'nün piyasa araçlarına bağlı kalarak kalkınmaları beklentisi üzerine kurmuştur (Hunt, 1989, s.96).

Rostow'un *kalkış* olarak tanımladığı evre, yatırım oranının kişi başına geliri yükseltecek şekilde bir artış kaydettiği zaman devresidir. Bu artışın gerçekleşmesi girişimci sınıfın oluşması ve desteklenmesi, gelirin verimli yatırımlara harcanması, toplumun iktisadi dönüşüme hazır olması ile buna uygun kurumsal altyapının gelişmesine bağlıdır (1966, s.45-46).

Rostow'un üzerinde durduğu konu, kişi başına gelirin mutlak seviyesinden ziyade değişim oranı kıstasını temel alarak, belirli bazı ekonomilerin durgunluktan yavaş ve kısmi bir gelişmeye ve daha sonra gelişmiş sayıldıkları duruma nasıl geçtikleridir (1966, s.47). Bu gelişme süreci üç dönemden oluşmaktadır: kalkış için gerekli şartların yerleştiği bir asır veya bir asırdan daha uzun bir devre, 20-30 senelik kalkış ve son

olarak gelişmenin kendi kendini beslediği uzun devre (Rostow, 1966, s.47). Rostow kalkınmanın aşamalarını daha sonra beş alt aşamada incelemiştir: geleneksel toplum, kalkış için ön şartların hazırlanış evresi, kalkış, olgunluk aşaması ve yüksek kitle tüketimi çağı (Hunt, 1989, s.97).

Rostow'a göre, kalkış birbirinden farklı iki toplumsal yapıda ortaya çıkmıştır: Daha tarıma dayalı ve nüfusu fazla olan toplumlarda kalkışın ön şartlarının yerleştirilmesi siyasi, sosyal ve kültürel yapıda köklü değişimler gerektirmiştir. Nüfusu ile doğal kaynakları arasında bir dengenin olduğu zengin ülkelerde ise yatırım yapacak bir elit grubun geliştirilmesi nispeten şartların daha kolay oluşmasını sağlamıştır.

Rostow'a göre kalkışı sağlayan içsel veya dışsal dinamikler; iktisadi ve sosyal ilişkileri dönüştüren bir siyasi devrim, ekonomideki sektörlere fayda sağlayan –ulaştırma gibi- teknik bir ilerleme ve uluslararası şartların değişmesi sonucu ticaret hadlerindeki değişime verilen tepki olabilir. Ancak kalkışın başlamasını sağlayan asıl olgu, dinamiklerden daha çok, toplumun bu dinamiklere verdiği olumlu tepkidir:

...Yeni metodları ve bunların hayat tarzlarına getirdiği derin değişimleri kabul etmeye hazır olan kişilerin sayısı yükseldikçe tarım ve endüstride yeni metotlar yayılmaktadır. Yeni bir girişimci sınıf (genellikle özel girişimciler, bazen de memurlar) ortaya çıkmakta ve tasarrufların kullanılmasını belirleyen esas kararlar konusunda söz sahibi olmaktadır...Ekonomi daha önce kullanılmayan teknik doğal kaynakları kullanmaya başlamaktadır...(Rostow, 1966, s.51).

Toplumun kalkışa hazır olması gerekliliğinin yanı sıra, net yatırımın milli gelire oranının %5'ten %10'un üzerine çıkması ile nüfus baskısının ortadan kalkıp, kişi başına reel gelirden önemli bir artış elde edilmesi, kalkışın oluşması için gerekli diğer faktörlerdir (Rostow, 1966, s.51). Burada dikkat çeken husus, kalkınma için tasarruf ve yatırımların belirli bir düzeyin üzerine çıkarılmasının gereği açısından Lewis ve Rostow'un benzer önerilere sahip olmalarıdır.

Rostow kalkış aşamasında ekonomideki sektörler arasındaki ilişkileri inceleyerek sektörleri üç grupta toplamıştır: *Temel Gelişme Sektörlerinde* bir yenilik uygulanması veya o ana kadar karlılığı bilinmeyen kaynakların kullanımı, yüksek bir gelişme oranı sağlamakta ve ekonominin diğer kısımlarında gelişme kuvvetlerini harekete geçirmektedir. *Tamamlayıcı Gelişme Sektörlerinde* hızlı bir ilerleme, temel gelişme sektörlerindeki gelişmelere doğrudan bir tepki veya gereklilik şeklinde ortaya çıkmaktadır: Demir yollarının kömür, demir ve mühendisliğin durumu ile ilişkisi bu

sektörlere örnek teşkil etmektedir. *Uyarılmış Gelişme Sektörlerinde* ilerleme ile toplam reel gelir, nüfus, endüstri üretimi veya küresel göstergelerdeki gelişmeler arasında oldukça istikrarlı bir ilişki mevcuttur. Gıda maddeleri üretiminin nüfusla, konut inşaatının aile miktarıyla olan ilişkileri uyarılmış sektörlerle örnek verilebilmektedir (1966, s.66).

Kalkış aşaması için genişlemeleri gerekli görülen sektörler üzerine çalışmasını genişleten Rostow, *lider sektör* analizini geliştirmiştir (1966, s.69-70). Buna göre lider sektörün başlıca dört koşulu yerine getirmesi beklenmektedir:

- Lider olacak sektörün piyasası genişlemeli ve ürünlerine talep hızla artabilmeli,
- Lider sektör diğer sektörlerin genişlemesine yol açabilmeli,
- Mevcut lider sektörlerin sürekliliğinin sağlanabilmesi için sermaye yeniden bu sektörlerle yatırılmalı,
- Lider sektörler teknolojik yenilikleri üretim fonksiyonlarına alabilmeli ve kapasitelerini arttırabilmelidirler.

Rostow kalkış aşamasında İngiltere’de tekstil, ABD, Fransa ve Almanya’daki demiryolu inşası, İsveç’teki kereste ve Rusya’daki silah endüstrisini lider endüstriler olarak görmektedir (1966, s.67-69).

Kalkıştan sonraki evre olan *olgunluk aşaması* toplumun modern teknolojiyi kullandığı, milli gelirden yatırım oranının %10 ile %20 arasında değiştiği, ekonominin uluslararası alanda yerini almaya başladığı, çelik ile makine-teçhizat sanayinin geliştiği ve kent nüfusunun arttığı evre olarak tanımlanmaktadır. *Yüksek kitle tüketimi çağı* ise kişi başına gelirin arttığı, tüketim tercihlerinin temel ihtiyaç maddelerinin ötesine geçtiği, kent nüfusunu oluşturan beyaz yakalıların arttığı bir dönem olarak ifade edilmektedir (Gönel, 2010, s.57-58).

Rostow'un Aşamalar Kuramı'na önemli bir eleştiri ve katkı Kuznets tarafından yapılmıştır. Kuznets *modern iktisadi büyümenin*³ tarihsel aşamalarını incelerken, belirlenen aşamaların belirli şartları taşımaları gerektiğini belirtmiştir:

- Belli bir aşama, modern iktisadi büyüme içerisinde olan birimlerin tümünde veya çoğunda ortak olan sayısal olarak denenebilir özellikler göstermelidir.
- Belli bir aşamanın özellikleri, yalnızca o aşamaya özgü olmalıdır.
- Bir önceki aşamayla bir sonraki aşama arasındaki ilişki, sayısal olarak denenebilir olan süreçler gösterilerek kurulmalı, hazırlık olarak tanımlanan aşamanın bir sonraki aşamaya geçişi sağlayan dışsal faktörleri incelenmelidir.
- Sonraki aşamayı belirlerken, zamansal geçişlerden çok yine sayısal olarak denenebilir terimlerle o evrenin sonunu getiren özellikler belirtilmelidir.
- Bir aşamanın kendisinde bulunan ortak ve ayırt edici özellikler ile o aşamanın bir önceki ve bir sonraki aşamalarının analitik ilişkileri açıkça ortaya konmalıdır (1966, s.73-75).

Aşamaları bu bağlamda inceleyen Kuznets, Rostow'un *hazırlık ve kalkış* aşamaları arasında net bir ayırım yapmadığını, bu aşamaları analiz ederken tarihi miras, modern iktisadi büyüme süresine giriş zamanı, bu döneme girildiğindeki geri kalmışlığın derecesi gibi faktörlerin, farklı geleneksel ülkelerin modern iktisadi büyüme sürecine geçişteki etkisini ihmal ettiğini belirtmektedir (1966, s.86). Ayrıca Kuznets *kendini besleyen büyüme* kavramının, açıklama ve kanıt bekleyen bir tanım olduğunu çünkü "hiçbir büyümenin kendini besleyen veya kendini sınırlayan karakterde olamayacağını" vurgulamaktadır (1966, s.86). Kuznets İngiltere, Almanya, İsveç, Japonya ve Fransa gibi ülkelerin istatistiksel verilerini inceleyerek, Rostow'un kalkış için gerekli gördüğü net yatırımın milli gelire oranının iki katına çıkması ve kişi başına reel gelirden önemli bir yükselme şartlarının bu verilerce doğrulanmadığını da göstermiştir (1966, s.81-85).

---

³ Kuznets, Rostow'un modern ve geleneksel büyüme türleri arasındaki farkı netleştirmedini ve modern iktisadi büyümenin kişi başına reel gelirden yüksek ve devamlı bir artış hızı, sanayileşme ve şehirleşme, milli gelirden artış, üretim ve işgücünün endüstriyel bünyesindeki belli başlı kaymalar, modern bilimin büyüme sürecine katkısı gibi faktörlerden oluştuğunu belirtmekte, analizini modern iktisadi büyümenin diğer büyüme türlerinden farklı olduğu varsayımına dayandırmaktadır (1966, s.72-73).

Rostow'un özellikle kalkış aşaması fikrini yaptığı incelemeler sonucunda kabul etmeyen Kuznets, kendi belirlediği aşama kriterlerini göz önünde bulundurarak modern iktisadi büyümenin kişi başına gelirden en az yirmi-otuz yıllık bir devre boyunca sürdürülen minimum bir artış ve tarımdan sanayiye minimum bir kayma gibi özellikleri olması gerektiğini belirtmektedir (1966, s.87). Rostow'un lider sektör analizini de yeterli bulmayan Kuznets, bir sektörün önderliğinin, ülkedeki diğer sektörlerle göstereceği tepkiye değil, bu sektörün kendi büyümesini otonom bir gücün itişine ve ülkenin iktisadi büyümesine olan katkısının büyüklüğüne bağlı olduğunu söylemektedir (1966, s.86). Kuznets, modern iktisadi büyümenin başlangıcını izleyen ilk yirmi-otuz yıla *ilk büyüme evresi*, ondan önceki yirmi-otuz yıla da *modernlik-öncesi devrenin sonu* olarak ifade etmeyi önermekte ve incelenen dönemdeki özelliklerin açıkça tanımlanmasının, gözlenebilir ve ölçülebilir olmasının önemini vurgulamaktadır (1966, s.87).

1.3.2.2. Hirschman: Dengesiz Kalkınma Doktrini ve İleri/Geri Bağlantılar

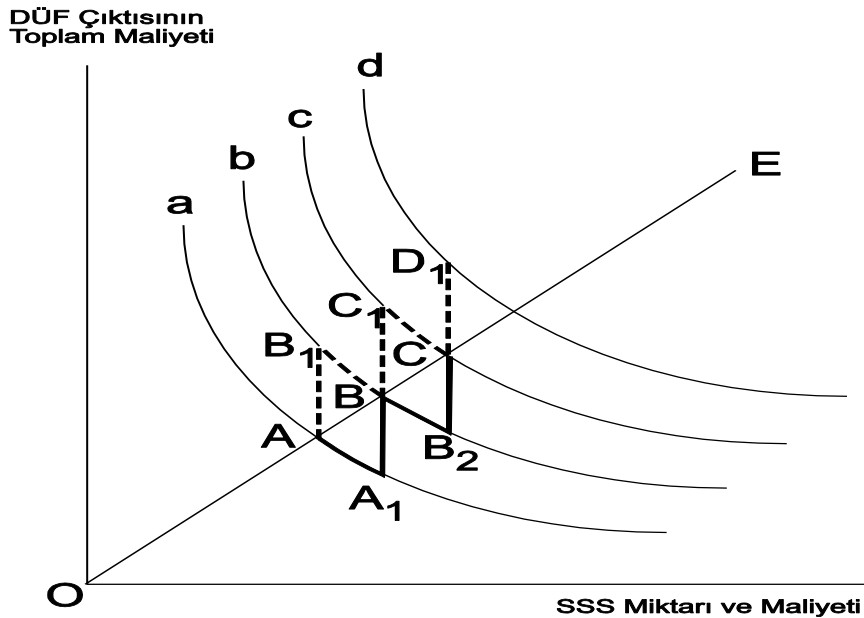
Hirschman Kalkınma İktisadı ile ilgili fikir ve önerilerini “ The Strategy of Economic Development” kitabında sistematik bir şekilde anlatmıştır. Bu çalışmada Hirschman öncelikle dengeli büyüme doktrinini eleştirmektedir. Ekonomik birimlerin yaratıcılık yetenekleri konusunda karamsar bir tutum içinde olan dengeli büyüme teorisi, aynı zamanda bu yetenektan yoksun ve değişim arzusunda olmayan ekonomik birimlerin birdenbire sanayi kümeleri kuracaklarını ve birer girişimciye dönüşeceklerini umarak çelişkiye düşmektedir. Çünkü az gelişmiş ekonomilerde yetenekler ile kaynaklar eş zamanlı bir yatırım projesinde kullanılmayacak kadar sınırlıysa, dengeli büyüme teorisi AGÜ için bir çözüm olmamaktadır (Hirschman, 1958, s.53). Hirschman'a göre AGÜ'de eksik olan, yetenekler ve kaynaklardan ziyade bu yeteneklerle kaynakları bir araya getirecek ekonomik birimlerin yokluğudur (1958, s.88).

Hirschman'a göre olması gereken dengeden ziyade *dengesizlik* durumudur. Rekabetin olduğu bir ekonomide kâr dürtüsü sonucunda bir dengesizlik zincirleme olarak bir diğer dengesizliği yaratacak; A endüstrisinin genişlemesi A ve B endüstrisine pozitif dışsallık yaratacak, bunun sonucunda B endüstrisi genişleyecek, B'nin genişlemesi A'ya, B'ye ve diğer endüstrilere zincirleme olarak katkıda bulunacaktır (Hirschman, 1958, s.66-67).

Dengesizlik durumu gözetildiğinde, arz ve talep dengesi önceden belirli bir kalkınma programına göre belirlenmeyeceği için hem kamu hem de özel sektör yatırım yapmaya teşvik edilmiş olacaktır.

Hirschman dengesizlik durumunda ortaya çıkacak olan “zincirlemelerin etkin olabilmesi” için gerekli koşulları anlatan bir model kurmakta; Sosyal Sabit Sermaye (SSS) ve Doğrudan Üretken Faaliyet (DÜF) analizinden faydalanmaktadır. Sosyal sabit sermaye birincil, ikincil ve üçüncül üretken faaliyetlerin gerçekleştiremediği yasal düzenlemeler, eğitim, sağlık, ulaşım veya iletişim gibi kamu denetiminde olan temel hizmetler olarak tanımlanmaktadır (Hirschman, 1958, s.83). Kalkınma teorisyenleri tarafından SSS, sadece çıktı düzeyini arttığı için değil ayrıca DÜF’lerin artmasını sağladığından kalkınma için gerekli görülmektedir; Hirschman’a göre de SSS’lerin DÜF’ler için ne kadar olanak sağladığı veya DÜF’lerin ne kadar SSS’lere yol açacağı sorusu önemlidir (1958, s.84-86). Bu sorunun yanıtını Hirschman yatay eksende SSS miktar ile maliyetini, dikey eksende ise DÜF çıktısının toplam maliyetini çizdiği Şekil 1’de gösterilen analizinde vermeye çalışmıştır.

Şekil 1: Hirschman'ın Dengesiz Büyüme Stratejisi

Kaynak: Hirschman, 1958, s. 87.

Hirschman Şekil 1’de öncelikle, bir ekonomide iktisadi faaliyetlerin gerçekleşebilmesi için o alanda ulaşım için gerekli olan koşulların mevcut olması gerektiğini ifade ederek,

bazı SSS'lerin DÜF'ler için önkoşul olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Bu nedenle SSS'ler ne kadar azsa, DÜF'lerin gerçekleşme maliyeti o kadar yüksek olacaktır. Şekildeki a eğrisi mevcut SSS'nin bir fonksiyonu olan veri DÜF yatırımlarından, DÜF çıktısının tam kapasite üretim maliyetlerinin elde edilmesini göstermektedir. Bu eğriyi takiben çizilen b,c ve d eğrileri de daha fazla DÜF yatırımından elde edilen daha yüksek miktarlardaki DÜF çıktılarının maliyetlerini göstermektedir. Dikkat edilirse, SSS miktarı azaldıkça, herhangi bir veri DÜF çıktısının maliyeti önce azalarak artacak, daha sonra ise artarak artacaktır ve DÜF çıktısı elde edebilmek için gerekli olan minimum SSS miktarında, DÜF çıktısının toplam maliyeti dik bir doğru olacaktır. Hirschman bu analizin eşürün eğrileriyle karıştırılmasının bir hata olacağını çünkü bu analizin *DÜF'lerin maliyet fonksiyonunda yer almayan veri bir SSS düzeyi* için DÜF'lerin ne kadar mevcut olabileceğini anlatmasından dolayı iki boyutlu olduğunu vurgulamaktadır.

İktisadi olarak burada amaç, DÜF ve SSS yatırımlarına mümkün olan en az kaynağı ayırarak DÜF'lerden artan miktarlarda çıktı sağlamaktır. Bu bileşimi gösteren eğri de şekildeki OE doğrusudur. Optimal noktalardan oluşan OE doğrusu DÜF ve SSS yatırımlarının “ideal dengeli büyüme” yoludur. Ancak Hirschman'a göre bu yol, AGÜ aynı anda hem DÜF hem de SSS yatırımlarını sınırlı kaynakları dolayısıyla genişletemeyecekleri için mümkün değildir. Bu durumda tercih edilecek yol ya SSS kapasitesinde fazlalık yaratarak (AA_1BB_2C eğrileri) ya da SSS kapasitesinde kıtlık yaratarak (AB_1BC_1C eğrileri) dengesiz bir şekilde büyüme. Eğer AA_1BB_2C yolu seçilirse, mevcut DÜF üretimi daha az maliyetli olur ve girişimciler artan kârlılığın teşvikiyle DÜF yatırımlarını arttırabilirler. Diğer taraftan AB_1BC_1C yolu seçilirse, DÜF üretimi daha maliyetli olur ve girişimcilerin daha fazla SSS yatırımına ihtiyaç duymasıyla birlikte kamu otoritelerine bu konudaki baskı artabilir. Diğer bir deyişle, büyüme teşvik edici ve zorlayıcı nitelikte olacaktır. Hirschman'a göre AGÜ için önemli olan SSS kıtlığı gözeterek DÜF'lerin arttırılmasıdır çünkü SSS yatırımını arttırarak dolaylı olarak DÜF'lerin arttırılması için ekonomik birimlerin olumlu tepkisi gerekmektedir. Ancak bunun yerine kamu sektörü sübvansiyonlarla, finansman desteğiyle veya koruma yolu ile DÜF'lerin zaten doğrudan artmasını sağlayabilir. Burada dikkat edilmesi gereken kalkınma politikası oluşturulurken DÜF'lerin ileri ve geri bağlantı etkilerinin hesaba katılmasıdır (Hirschman, 1958, s.100).

Hirschman, DÜF sektörü için uyarıcı olarak gördüğü ve günümüzde hâlâ kullanılan ileri bağlantılı/geri bağlantılı sektör yaklaşımını, kavramsal düzeyde ilk geliştiren kişidir. Eğer bir sektör üretim sürecinde genişlerken diğer sektörlerden girdi talebinde bulunuyorsa, geri bağlantılı sektör olarak, eğer sektörün genişlemesi sonucunda ürettiği malları kullanan sektörler bulunuyor ve bunların sayıları artış gösteriyorsa, ileri bağlantılı sektör olarak tanımlanmaktadır (Gönel, 2010, s.61). Hirschman'a göre AGÜ için kalkınma stratejisi belirlenirken ileri ve geri bağlantı etkileri en yüksek olan DÜF'ler belirlenip, bu DÜF'ler genişletilmelidir. Bu tespitle ilgili olarak Hirschman, Chenery ve Watanabe'in İtalya, Japonya ve ABD'nin endüstrilerini gözlemleyerek oluşturdukları sektörler arasındaki karşılıklı bağımlılığı ölçen çalışmasını örnek olarak vermektedir (1958, s.105). Çalışmada adı geçen ülke sektörlerinin bağlantı etkilerinin ortalamaları alınarak sektörler dört ana grupta incelenmektedir: yüksek ileri/geri bağlantıya sahip olan ara imalat ürünleri üreten sanayi sektörleri, yüksek geri/düşük ileri bağlantısı olan nihai imalat ürünleri üreten sanayi sektörleri, yüksek ileri/düşük geri bağlantıya sahip ara imalat ürünleri üreten sanayi sektörleri ve düşük ileri/geri bağlantı etkisi olan nihai birincil mallar üreten sanayi sektörleri. Hirschman, en yüksek ileri/geri bağlantı etkisine sahip olan sektörler için örnek olarak gösterilen demir ve çelik endüstrisini geliştirmenin AGÜ için her zaman mümkün olmayacağını altını çizerek, sadece bu şemanın değil, aynı zamanda ülkelerin yapısal özelliklerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamaktadır (1958, s.108-109).

Hirschman etkin sanayileşmenin yollarını aradığı tüm bu analizlerinin yanı sıra bu konuda ithalatın önemine de değinmiştir. İthalat kalkınma için bir uyarı mekanizması işlevi görmektedir çünkü yerli üretimi bilgi eksikliği ve piyasa belirsizliği nedeniyle sınırlı olan bir az gelişmiş ülkede, ithal edilen ürünler tüketicilerin eski tüketim alışkanlıklarını değiştirip, bu konuda talebin artmasına ve dolayısıyla ithal edilen ürünlerin artık yurt içinde üretilmesine yol açmaktadır (Hirschman, 1958, s.120-121). Hirschman ithalat konusunda korumacılığı katı bir şekilde savunan kalkınma politikalarını da eleştirmekte; korumacılığın ancak bebek endüstriler kurulup geliştikten sonra uygulanması gerektiğini savunmaktadır (1958, s.124).

1.3.3. Neo-Marksistlerin Kalkınma Teorilerine Yaklaşımları

Kalkınma İktisadı'nın az gelişmişliği ortadan kaldırmak için sunduğu önerilerin, sorunu toplumsal ve kültürel yönden ele almadığı ve bu çabanın özellikle Üçüncü Dünya Ülkeleri'nde başarısız olduğu görüşü eleştirileri beraberinde getirmiştir. Bu eleştiriler, Marksist Teori'yi az gelişmiş ülkelerin kalkınması için temel alan ve geliştiren, 60'lı yılların sonlarına doğru kabul görmeye başlanan Neo-Marksistlerin görüşlerinde ifadesini bulmuştur (Hunt, 1989, s.162). Neo-Marksistler, Kalkınma İktisadı'nın AGÜ'ye özgü koşulların yeterince iyi analiz edemediğini düşünmekte ve bu ülkelerin kalkınabilmesinin ancak "sömürü" ve "bağımlılık" ilişkilerinin ortadan kalkmasına bağlamaktadırlar (Hirschman, 1982, s.381). Nitekim önde gelen Neo-Marksistlerden Paul A. Baran, Andre Gunder Frank ve Samir Amin çalışmalarında AGÜ'nün gelişmiş ülkelerle iktisadi ilişkilerinin karşılıklı çıkar yaratacağı görüşünü reddetmişlerdir.

1.3.3.1. Baran: Geri Kalmışlığın Nedenleri

"Büyümenin Ekonomi Politikası" kitabına Baran (1957), burjuva sınıfının çıkarları doğrultusunda gelişen kapitalist sistemi ve sistemin ideolojik yansıması olan hâkim Neo-klasik paradigmayı eleştirerek başlamaktadır. Neo-klasik paradigmanın iktisadi sorunlara ilişkin "neden" sorusunu sormayıp, bu sorunları veri olarak ele almasına ilişkin Baran açıkça "neden" diye sormakta ve sorusuna yanıtı *az gelişmiş ülkelerin kalkınmasının gelişmiş ülkelerin egemen çıkarlarına kesinlikle ters düşeceği* önermesinde bulunmaktadır:

...Sanayileşmiş ülkelere birçok önemli hammaddeyi gönderen, bu ülkelerin şirketlerine büyük kârlar ve yatırım alanları sağlayan geri kalmış dünya, çok gelişmiş kapitalist Batı için her zaman vazgeçilmez bir dayanak, bir hinterland olmuştur. Bu nedenle Birleşik Devletlerin (ve diğer emperyalist ülkelerin) egemen sınıfları "kaynak ülkeleri" denilen bu bölgelerin, sanayileşmelerine kesinkes karşı çıkmakta, sömürge ve yan-sömürge bölgelerde bütünleşmiş sanayi süreçleri ekonomilerinin ortaya çıkmasını engellemek için elinden geleni yapmaktadır... (Baran, 1974, s.24).

Baran geri kalmışlığın çözümlemesinde araç olarak *ekonomik artık* kavramını kullanmakta ve artık kavramını ikiye ayırmaktadır: aktüel ekonomik artık ve potansiyel ekonomik artık. Aktüel ekonomik artık, toplumun belirli bir dönemde gerçekleşen toplam üretimi ile gene aynı dönemde gerçekleşen toplam tüketimi arasındaki farka denmektedir, diğer bir deyişle belirli bir dönemde toplumun servetine yapılan katkıların

toplamıdır (Baran, 1974, s.39). Aktüel ekonomik artık yazılı tarih boyunca tüm sosyo-ekonomik oluşumlarda meydana gelmiştir ve üretim donanımı, stoklar, dış dengeler gibi tanımlanıp, hesaplandığı görülmektedir (Baran, 1974, s.39-40). Baran’a göre potansiyel ekonomik artık kavramı belirli doğal ve teknolojik koşullar altında, kullanılabilir verimli kaynakların yardımıyla elde edilebilecek toplam üretim ile temel tüketim olarak tanımlanabilecek toplam tüketim kesimi arasındaki farka denmektedir. Potansiyel ekonomik artık dört ana öge yardımıyla hesaplanabilir (1974, s.40): Yüksek ve orta gelirli sınıfların aşırı tüketimi, toplumun verimsiz işçiler⁴ nedeniyle uğradığı üretim kaybı, mevcut üretim sisteminin israfçı bir yapıda olmasından kaynaklı üretim kaybı ve kriz zamanlarında etkin talep yetersizliği sonucu görülen işsizlikle birlikte gelen üretim kaybı. Kapitalist sistem pazar mekanizmasının etkinliğini tek ölçüt olarak almakta hatta lüks tüketimin sistemin işleme için gerekli olduğunu, işsizliğin ve krizlerin ekonomik ilerlemenin maliyeti olduğunu ve verimsiz işgücünün dolaylı yoldan üretime katkı yaptığını savunmaktadır (Baran, 1974, s.41). Baran ise temel olmayan tüketim, israf ve verimsiz işgücü kavramları göz önüne alınıp, bölüşüm ilişkileri değiştirildiğinde kapitalizmin ve onun bir kolu olan refah iktisadının temellerinden sarsılacağını söylemektedir. Çünkü refah iktisadı, bireylerin faydasını ve onların doğasını tarihsel gelişiminden soyutlayarak veri olarak almakta ve bireylerin ekonomik mutluluğunu sistemin koyduğu ölçütlere göre belirlemektedir (Baran, 1974, s.42-45). Baran’a göre, tanımlanması imkânsız olan marjinal fayda yerine temel tüketim ölçütleri tanımlanmalı, “aşırı tüketim olmazsa sistem işlemez” argümanının sadece kapitalizm savunucularının bir aldatmacası olduğu unutulmamalıdır (1974, s.48).

Potansiyel ekonomik artık kavramını Baran, kapitalist sistemin aslında “bir israf sistemi” olduğunu göstermek için kullanmıştır. Bunun yerine sosyalist bir düzende görülebilecek *planlı ekonomik artıktan* bahsetmekte ve planlı ekonomik artığı üretici kaynakların tümü için seçilmiş bir “en uygun kalkınma düzeyinde”, tarihsel olarak verilmiş doğal ve teknolojik koşullar altında elde edilebilecek, planlı ve “en uygun”

---

⁴ Baran’ın verimsiz işgücü ile demek istediği ancak kapitalist sistemin özel koşulları ve ilişkileri içinde bir anlam ifade eden ve akla uygun bir biçimde düzenlenmiş ekonomilerde bulunmayacak olan mal ve hizmetlerin üretilmesini sağlayan işgücüdür; halkla ilişkiler uzmanları, reklamecılar, borsacılar gibi (1974, s.50).

üretim düzeyinden, gene aynı şekilde planlanmış “en uygun” tüketim düzeyinin çıkarılmasıyla elde edilecek değer olarak tanımlamaktadır (1974, s.61).

Baran potansiyel artık kavramını tartıştıktan sonra “AGÜ’nün neden gelişmiş kapitalist ülkeler gibi kalkınamadıkları” sorusunu sormakta ve yanıtı kapitalizmin tarihsel gelişiminde aramaktadır. Kapitalizm öncesi toplumları incelediğinde, her toplumda aynı koşullarda olmasa da, ilerlemenin aynı aşamalardan geçtiğini gözlemlemiştir: tarımsal üretimde artış ve/fakat artan feodal baskılar sonucu tarımsal uğraşının dışına itilen ve böylelikle potansiyel sanayi işgücünü oluşturan köylüler, iş bölümünün yaygınlaşması ile büyüyen kentler ve tüccarlarla zengin köylülerin elinde toplanan yüksek sermaye birikimi (1974, s.178-179). Batı Avrupa’nın ise daha az doğal kaynaklara sahip oluşu, onun deniz ulaştırmasını geliştirip değerli madenlere, kumaşlara ve baharatlara ulaşma arzusunu tetiklemiş; ulaştıkları ülkelerin kaynaklarını yağmalama sonucu Batı Avrupalı tüccarların servet birikimi çok hızlı artmıştır (Baran, 1974, s.180). Deniz ulaşımının gerekliliği bilimsel ve teknolojik ilerlemeyi tetiklemiş, bu buluşlar sanayileşmenin ve dolayısıyla kapitalizmin önünü açmış, Batı Avrupa için kalkınma çarkı dönmeye başlamıştır (Baran, 1974, s.180-181). Batı’nın kendi kalkınma doğası; ulaştığı ülkeleri sömürgeleri haline getirmesi, ülkelerin sermaye birikimlerini elinden alması ve onları dış rekabet ile karşı karşıya bırakması sömürge ülkelerin geri kalmışlığının tarihsel kökenini oluşturmuştur (1974, s.184-186). Burada Baran, daha önce Batı sömürgesi olan ve olmayan iki Asya Ülkesini; Hindistan ve Japonya’yı örnek vermekte, iki ülke arasındaki kalkınmışlık farkına dikkat çekmektedir.

Baran’a göre, sömürü düzeni farklı biçimlerde AGÜ’de hâlâ etkisini sürdürmektedir: “Kapitalizm, bugünün az gelişmiş ülkelerini, bu ülkeler, daha henüz büyümenin ‘klasik koşulları’ adını verdiğimiz temellerini atmadan, tarihsel gelişim içinde henüz böyle bir aşamaya ulaşmadan yakaladı ve boyunduruğuna aldı” (1974, s.209).

Geri kalmış ülkelerin yapısal sorunlarını inceleyen Baran, geri kalmışlığın sömürge düzeninin bir sonucu olduğunu açıkladıktan sonra, bu düzenin geri kalmış bölgelerdeki içsel uzantılarına da değinmiştir. Burada analizinin başında kullandığı iktisadi artık kavramından faydalanmakta; AGÜ’nün kalkınamamasını aktüel artığın, bu ülkelerde potansiyel artığın çok altında olmasına bağlamaktadır. Çünkü AGÜ’nün kalkınması için gerekli olan potansiyel iktisadi artığa arazi sahipleri, tefeciler ve tüccarlar el

koymaktadır (Hunt, 1989, s.168). AGÜ’de var olan bu sınıfların çıkarları ile yerli ve yabancı sermaye sahiplerinin çıkarları aynı doğrultudadır (Baran, 1974, s.243). Ayrıca yabancı sermaye ekonomik artığı çekip almakta, ülkenin iktisadi yönetiminde söz sahibi olmakta ve AGÜ’yü siyasi baskılarla hammadde ihracatçısı konumuna getirmektedir (Baran, 1974, s.231-242). Özetle Baran, iktisadi artığın kullanım biçiminin AGÜ’de kalkınmayı engellediğini öne sürmektedir (1974, s.210).

Bu koşullar altında Baran, AGÜ’ nün bağımsız olarak kalkınabilmeleri için devletin artığın ortaya çıkarılışı ve dağıtımında belirleyici olduğu sosyalist kalkınma stratejisini benimsemelerini önermektedir (1974, s.322).

1.3.3.2. Frank: Metropol-Çevre Yörüngesi

“The Development of Underdevelopment” çalışmasına Frank (1966), Baran gibi, kapitalizmi ve süregelen Kalkınma İktisadi’ni eleştirerek başlamaktadır. Frank’a göre, AGÜ’nün gelişmiş kapitalist ülkelerin geçtiği tarihsel aşamalardan geçerek kalkınacağı fikri ve bu fikrin uzantısı olarak her az gelişmiş ülkeye aynı iktisat politikasının önerilmesi bir hatadır çünkü gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin tarihsel geçmişleri birbirinden çok farklıdır (1970, s.4-5). Azgelişmişliğin nedeni bu ülkelerdeki geleneksel iktisadi, sosyal ve kültürel yapılar değil; azgelişmiş çevre ülkelerin bugünün merkez ülkeleriyle geçmişte yaşadığı ve hâlâ yaşamakta olduğu iktisadi ilişkilerdir (Frank, 1970, s.5). Frank’ın karşı çıktığı bir nokta da, Kalkınma İktisadi’nin AGÜ için varsaydığı farklı dinamikleri olan ikili iktisadi yapıdır çünkü dünya kapitalist sisteminin ticari ilişkilerine dahil olmayan bir yapı söz konusu değildir; dünya kapitalizmi ticari ilişkilerden oluşan tekil bir yapıdadır (1970, s.5-6).

Frank’ın dönemin hâkim paradigmasına karşı çıkışı, metropol-çevre ülke analizi ekseninde şekillenmektedir. İktisadi artığın ve sermayenin aktarımı yerel uydulardan, aynı zamanda merkez metropollerin uydusu olan ulusal metropollere ve ulusal metropollerden merkez metropollere doğru gerçekleşmektedir (Frank, 1970, s.7). Çalışmalarında özellikle Latin Amerika Ülkeleri’ni gözlemleyen Frank, metropolün merkezi olarak gördüğü ABD ve Avrupa’dan Latin Amerika’nın en uzak köşelerine kadar bir metropol-uydu yörüngesinin oluştuğunu vurgulamaktadır. Kapitalizmin tekeli yapıları uyduların iktisadi, politik ve kültürel yapılarını şekillendirmekte,

yerel ve ulusal sermaye de kendi çıkarlarını korudukları sürece bu tekelci yapıya hizmet etmektedirler (Frank, 1970, s.7).

Frank'a göre, merkez ülkeler gelişmiş ve çevre ülkeler de az gelişmiş olma eğilimindedir ve bu kapitalizmin tarihsel gelişiminin sonucudur (1970, s.7). Bu konuda Frank, Brezilya ve Şili tarihini örnek vermektedir: Şili "fethedildiğinden" beri, sömürgeleştirme, serbest ticaret ve serbest piyasa aracılığıyla metropole uydu haline getirildiği ve ulusal ekonomisi kutuplaştırıldığı için "az gelişmişliğin gelişimini" yaşamaktadır (1970, s.8). Benzer şekilde Brezilya' da 16. yüzyıldan beri kapitalist sisteme eklenmiş ve bir ihracat ekonomisi haline gelmiştir (Frank, 1970, s.8). Tarihsel gözlemleri neticesinde Frank, kapitalizmin yarattığı iki farklı olguya dikkat çekmektedir :

Kısaca şu sonuca ulaşmalıyız ki az gelişmişliğin nedeni dünya tarihinin akışından soyutlanmış bölgelerde eski kurumların varlığını sürdürmesi ve sermaye kıtlığının olması değildir. Tam aksine az gelişmişlik, iktisadi gelişmişliği de yaratan aynı tarihsel süreç tarafından yaratıldı ve yaratılmaktadır: kapitalizmin kendi gelişimi (1970, s.9).

Mevcut koşullarda ulusal ve diğer alt metropollerin kalkınması onların uydu olmayı ne kadar başarabildiklerine bağlıdır bu nedenle uydulaşmadan kalkınabilmenin tek yolu metropolle bağların koparılmasıdır (Frank, 1970, s.9-10). Bu önermesini desteklemek için Frank tarihte yaşanan beş büyük krizi örnek vermektedir: 17. yüzyılın Avrupa (özellikle İspanya) Bunalımı, Napolyon Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, 1930'ların Bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı. Frank'a göre Şili, Arjantin, Brezilya ve Meksika gibi Latin Amerika Ülkeleri'nde sanayileşme iki savaş arası dönemde önemli gelişme kaydetmiştir. Frank ayrıca iktisadi ve coğrafi olarak ticari ve kapitalist sisteminden soyutlanmanın sonuçlarının, kıt kaynaklara sahip Japonya'nın Meiji Restorasyonu'ndan sonra, uydulaşmadan kurtularak elde ettiği iktisadi başarıyla, zengin kaynaklara sahip fakat uydulaşmış Latin Amerika Ülkeleri'nin az gelişmişliğinin karşılaştırılmasında açıkça ortaya çıktığını göstermiştir (1970, s.11). Metropolle bağlarını kopardığında kalkınmaya başlayan çevre ülkeler, metropol krizlerini aşmak için ticaret ve yatırım bağlarını uyduları sisteme dahil edecek şekilde yeniden kurduğunda bir tıkanma ile karşı karşıya kalmakta ve kendi kendilerine yeterli olmaktan çıkmaktadırlar; bu durumun tarihsel örnekleri bahsedilen beş kriz sonrasında da görülmüştür (Frank, 1970, s.11-12).

Frank'a göre, bugünün en geri kalmış ve feodal görünümlü bölgeleri, geçmişte metropolle en sıkı bağları olan yerlerdir (1970, s.13). Bir zamanlar metropol için sermaye kaynağı olan ve birincil mallar ihracatçısı olan bu bölgeler, metropolün bu bölgelerdeki mallara olan talebi ortadan kaybolduğunda metropol tarafından terk edilmiş ve bugünün "ultra-azgelişmiş" bölgeleri haline gelmişlerdir (Frank, 1970, s.13-14).

1.3.3.3. Amin: Çevrenin Eşitsiz Gelişimi

Neo-Marksist Teori'ye Samir Amin'in katkıları yayınlarının hacmine bakıldığında oldukça fazla olmakla birlikte, *Accumulation on a World Scale* ve *Unequal Development* adlı kitapları Amin'in tüm çalışmalarının ana eksenini oluşturmaktadır (Brewer, 1980, s.233). Bu kitaplardaki hâkim görüş; birikim ve kalkınma süreçlerinin dünya ölçeğinde kapitalizmin tek bir süreci olduğu ve bu sürecin ulusal toplumsal oluşumları çevre ve merkez olmak üzere yalnızca iki farklı yapıya ayırdığıdır (Brewer, 1980, s.234).

Amin'e göre "eşitsiz değişim"⁵ uluslararası ticaret teorisi bağlamında ele alınmalıdır. Bu teori tarihsel materyalizm tarafından tanımlanacak başka bir teoriye ihtiyaç duymaktadır. Çünkü tarihsel nedenlere bağlı olan ücret eşitsizliği, uzmanlaşmaya ve bu uzmanlaşmayı pekiştiren bir uluslararası fiyatlar sistemine yol açmaktadır (1997, s.169-170). Böylelikle, çevre ve merkezdeki verimlilik farkları ücretlerin eşitsiz gelişimine yol açmakta ancak hem merkez hem de çevre dünya pazarı için özdeş malları üreterek eşitsiz değişime neden olmaktadır (1997, s.170). Eşitsiz değişim aynı zamanda sermayenin çevrede merkezdekine göre daha yüksek işgücü-sömürü oranları gerçekleştirmesine neden olmaktadır ve temelinde *eşitsiz uluslararası uzmanlaşma* vardır (Amin, 1997, s.170-172). Brewer, Amin' in analizlerinin temel taşı olan eşitsiz uluslararası uzmanlaşma kavramını şu şekilde özetlemektedir:

---

⁵ Eşitsiz değişim, farklı ülkelerde aynı ürünü elde etmek için harcanması gereken emek miktarlarının eşitsizliğinden ve bu ürünlerin dünya değerlerinde değişildiği savından türemektedir (Amin, 1997, s.172).

Basitçe açıklayacak olursak, Amin uluslararası uzmanlaşmanın (Ricardo'nun düşündüğü gibi karşılaştırmalı üstünlüklere göre değil) mutlak maliyet seviyelerine göre belirlendiğini öne sürmektedir ve bu maliyet seviyeleri verimliliğe ve ücretlere bağlıdır. Kapitalizmin daha önce ya da özellikle elverişli koşullarda geliştiği merkez ülkeleri, ücretlerin hem merkez hem de çevre de maddi asgari geçim düzeyine yakın bir düzeyde tutulduğu dönemde verimlilikte olağanüstü bir öncülüğe sahiptiler. Bu durum eşitsiz uzmanlaşmanın örgüsünü oluşturmuştur. Sonra, merkezde ücretler yükselmeye başladı ancak merkezin verimlilikteki öncülüğü, en azından sanayinin birçok sektöründe ücretleri aşağı çekmeyi temin edecek kadar aynı kaldı. Eşitsiz uzmanlaşma bu nedenle eşitsiz gelişmenin hem nedeni hem sonucudur; ikisi de üretim koşullarına sıkı sıkıya bağlıdır ve mübadele ilişkilerine yansır (1980, s.234-235).

Amin'e göre kapitalist üretim tarzının diğer üretim tarzlarına hükmetmesi sonucu çevrede emeğin daha çok sömürülmesi durumu, tarihsel bir bağımlılık ilişkisi yaratmaktadır; dünya sistemiyle bütünleşen çevrede üretici güçlerin gelişme düzeyi ile işgücünün değeri arasındaki uyumsuzluk çevrede bir kısır döngüye neden olmaktadır (1997, s.262). Diğer bir deyişle, çevre gerçekte gelişmeyerek, "kapitalist tarzda ucuz emek sağlayan kapitalizm-dışı tarzları" üretmek zorundadır (Amin, 1997, s.262). Merkezdeki kuruluşlarda saf kapitalist üretim tarzı mevcutken, çevrede sektörler arasındaki farklı işgücü sömürü oranlarından doğan heterojen bir yapı söz konusudur (Amin, 1997, s.173). Bu çerçeveden kapitalizmin çevre ülkeler üzerindeki etkisini de inceleyen Amin, çevredeki az gelişmişliğin kendini sektörler arasındaki yüksek verimlilik farkları, ulusal ekonominin parçalı yapısı ve dışarıdan hâkimiyet gibi temel özelliklerle gösterdiğini belirtmektedir (Hunt, 1989, s.185).

Kapitalist yayılma ve genişleme, ister tekel-öncesi ister tekelci olsun sürekli "azami kâr oranı arayışı ile maskelenmiş azami artı-değer oranı" arayışı içindedir, bu nedenle de onun yayılmasına engel oluşturabilecek her pazarı ele geçirmek zorundadır. Kapitalizmin erken dönemlerinde kendi iç pazarlarıyla gelişen merkez ülkeler, kapitalizmin yayılmasıyla birlikte dış pazarlara yönelmiş bunun sonucu olarak, yeni oluşan sınıf ilişkileri temelinde merkezler, çevreden ithal ettiği hammaddeleri işleyip mamül mal olarak ihraç ederek sanayileşmelerini hızlandırmışlardır (Amin, 1997, s.148-149). Burada Amin'in birikim sürecini ekonomik yasalarca değil, sınıf ilişkileri temelinde ele alması dünya kapitalist sistemini bir bütün olarak ele almasıyla tutarlıdır; merkezin çevreyle ve çevrenin de kendi içinde oluşturduğu sınıf ittifakları kapitalizmin merkezden dayatıldığının göstergesi gibidir. Amin, kapitalist yayılmacılığın üst yapısı olarak da Avrupa-merkezci ideolojiyi göstermektedir (2007, s.125). Bu ideolojinin altında yatan "ötekileştirme" arzusu, iktisadi dönüşüm de karşılığını kapitalizmin

kutuplaştırıcı etkisinde bulunmaktadır; nasıl kapitalist gelişme Avrupa'yı (daha sonra Kuzey Amerika ve Japonya'yı) sistemin merkezlerine ancak diğer bölgeleri çevre ülkeler konumuna dönüştürdüyse, Avrupa-merkezcilik ideolojisi de dünya ölçeğinde kültürleri Batı ve Batılı olmayan şekilde dönüştürmüştür (Amin, 2007, s.125-129). Böylelikle, çevre ülkelerin azgelişmişliklerinin nedeni kültürel özelliklerinin yol açtığı demokrasi ve insan haklarının yoksunluğu gibi engellere indirgenmiştir (Amin, 2007, s.129-131).

Amin'e göre olgular, çevre ülkelerdeki gelişmeyle birlikte eşitsizliğin arttığını göstermekte ve gelir dağılımındaki adaletsizlik büyümektedir (2007, s.251-252). Bu nedenle Amin, kapitalizm çerçevesinde bütün toplumların eşit olarak gelişebileceğinin olanaksızlığına dikkat çekerek, çevrenin dünya ölçeğindeki zorlamalara karşı gelmesi gerektiğini; merkezle bağlantısını kesmesi gerektiğini söylemektedir. Çözüm önerisi olarak da, ulus ve halk ölçeğinde belirlenen değer yasalarına sahip sosyalizmi sunmaktadır (2007, s.274).

1.4. KALKINMA İKTİSADININ GERİLEMESİ

Kalkınma İktisadı, özellikle 60'lı ve 70'li yıllarda, Ortodoks ve Neo-Marksist İktisat'ın eleştirilerine maruz kalmıştır. Ortodoks İktisat'ın eleştirileri, tek iktisadın ilkelerinin çığnendiği ve çeşitli yeni politika önerileriyle kalkınma sorununun daha da karmaşıklaştırıldığı yönünde olmuştur. Neo-Marksist İktisat'ın eleştirilerinin ise merkezinde, sunulan önerilerin azgelişmişliği yeniden üretmekten başka bir işe yaramadığı fikri yer almıştır. Ayrıca Neo-klasik İktisatçıların iç piyasa için sanayileşmeyi öneren kalkınma politikalarına eleştirilerinin önem kazanmasının nedenleri arasında, Neo-Marksist eleştirilerin önem kazanması, 60'lı yıllarda sanayileşmenin azalan getiri sorunuyla karşılaşması ve o dönemde artan dünya ticaret hacminin ihracata dayalı dışa dönük politikaları çekici kılması bulunmaktadır (Hirschman, 1982, s.381-384).

Kalkınma İktisadı'nın farklı kutuplardan farklı gerekçelerle eleştirilmesinin yanı sıra, 1980'lere gelindiğinde beklentilerin iyimser olduğu anlaşılmaya başlanmıştır. Kalkınma İktisadı'nın gündemde olduğu 1950-1970'li yıllar incelendiğinde, hızlı bir büyüme gösteren ve gayri safi milli hasılası artan ülkelerde gelir dağılımının bozulduğu,

işsizliğin ve yoksulluğun arttığı görülmeye başlanmıştır (Başkaya,1994, s.40-41). Bunun yanı sıra, AGÜ’de ülke içindeki sınıfsal ve etnik çatışmalar gıda arzında dahi tıkanıklıklara yol açmış, ülkeler arasında daha önce var olduğu sanılan ve kalkınma için önem taşıyan birliktelik ve dayanışmanın aslında ülke içinde bile sağlanamadığı görülmüştür (Şenses, 2001, s.108-109).

Şenses, (2001, s.109-111) Kalkınma İktisadı’nın gerilemesinin nedenlerini araştırırken soruyu Kalkınma İktisadı’nın kendisine yöneltmektedir. Bu disiplin yeterli düzeyde bir analitik çerçeve geliştirememiştir çünkü AGÜ’nün gerçek sorunlarını açıklamaktan uzak basit modeller kurmuş, AGÜ’deki kısa dönem istikrarsızlıkları ve tarihsel, siyasal ve kurumsal öğeleri göz ardı etmiştir. Başkaya ise, aynı sorunun yanıtını kapitalist sistemin yapısal krizlerinde aramaktadır (1994, s.41-42): 70’ li yıllarda kapitalist dünya sisteminin yaşadığı krizler Keynesyen politikaları geçersiz kılmış, devlet müdahalesi gereksiz görülmeye başlanmış ve dolayısıyla planlama, kalkınma programları ve bilinçli sanayileşme gözden düşmeye başlamıştır. Devlet müdahalesi ve planlama geri plana atılırken, 1980’lerde neoliberal politikalar hâkim paradigma olmaya başlamıştır. Artan borçlar ve dış şoklarla sarsılan çoğu AGÜ, IMF ve Dünya Bankası gözetimine girmiştir. Yapısal uyum programlarıyla devletin iktisadi faaliyetleri asgari düzeye çekilmeye, kısa dönemli politikalar ve dışa dönük ihracata dayalı büyüme stratejisi önem kazanmaya başlamıştır.

Burada unutulmaması gereken bir diğer nokta, Kalkınma İktisadı çerçevesinde yapılan tartışmaların çoğunlukla ülke temelinde olduğu; ülke içindeki bölgesel ve sektörel eşitsizliklerin ise geri plana atıldığıdır (Şenses, 2001, s.110). Bu nedenle, ülke içindeki bölgeler arası eşitsizlik ve uyumsuzluğu çözümlenmek gittikçe önem kazanmaktadır.

2.BÖLÜM

BÖLGESEL İKTİSADİ KALKINMA

2.1. BİR DİSİPLİN OLARAK BÖLGESEL İKTİSAT'IN DOĞUŞU, TANIMLANMASI VE GELİŞİMİ

Çok çeşitli disiplinleri bir arada toplayan Bölgesel İktisat ortaya çıkmadan önce, ilgili disiplinler birbirlerinden bağımsız olarak hareket etmiş ve bu nedenle bölgesel sorunların çözümüne ilişkin yeterli analitik çerçeve oluşturulamamıştır. Bu çerçeve çizilene kadar, iktisatçılar kalkınma yaklaşımlarında, bölge bazında “nerede” sorusunu dahil etmemişler dolayısıyla analizlerinde mekânsal boyutu ihmal ederek bütüncül bir bakış açısıyla hareket etmişlerdir. Coğrafyacılar “ne nerededir” sorusuna yanıt aramalarına rağmen, insan davranışlarını ve üretimin neden belli yerlerde toplandığını açıklayacak teknikler geliştirememişlerdir. Şehir planlamacıları ise, yerleşimle ilgili olarak sadece fiziksel ve estetik kaygılarla hareket etmişlerdir. Farklı disiplinler arasındaki yaklaşım sorunu 1940’lardan itibaren Walter Isard tarafından tersine çevrilmiştir. Isard’ın öncülüğünde iktisatçılar, coğrafyacılar, bölge ve şehir planlamacıları, ekolojistler ve bölge bilimcilerden oluşan girişimci bilim insanları bir araya gelip, zamanın bölgesel kalkınma sorunlarına çözüm bulma arayışına girmişlerdir (Hoover, 1971, s.3-4). Nitekim bu çabaların ürünü olan Regional Science Association International ve bünyesinde barındırdığı The Pacific Regional Science Conference Organization, The North American Regional Science Council ve The European Regional Science Association gibi kurumsal organizasyonlar bölgesel analizin akademik çalışmalarda yer bulmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Isard bölge bilimin ve dolayısıyla Bölgesel İktisat’ın gelişim sürecini, o dönemin koşullarına, olgularına, süreçlerine ve yapısal unsurlarına bağlı olarak ele almıştır (2003, s. 1-2). Öncelikle, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra başlayan dönemin koşullarını inceleyen Isard, bu dönem ve sonrasında bölgesel analizlere artan ve yoğun bir ilginin ortaya çıktığını gözlemlemiştir. Artan ilginin nedeni, dünyanın çoğu bölgesinde savaşın bölgesel sorunlar meydana getirmiş veya var olan sorunları daha da büyütmüş olmasından kaynaklanmıştır. İktisat alanında, “Kuruluş Yeri Teorisi” iktisat biliminden kopuk bir teori olarak algılanmıştır. Kentsel veya bölgesel iktisat disiplini oluşamamıştır

çünkü bölgesel çalışmalar küçümsenmiştir. Özetle, Isard, savaştan sonra kent ve bölge analizi için acil bir ihtiyaç ortaya çıkmasına rağmen bu ihtiyacı giderecek sosyal bir bilimin henüz ortada olmadığını vurgulamıştır.

Burada dikkat çeken husus, iktisadi kalkınmanın çeşitli nedenlerle iktisadi faaliyetlere elverişli koşullara sahip olan ayrıcalıklı bölgelerde ortaya çıkmasının tarihi bir gerçek olarak ortada durmasına rağmen, bölgesel farklılıkların ancak 1929 Büyük Bunalımı'ndan sonra dikkatleri çekmeye başlamış olmasıdır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkım, gerek halkın, gerekse akademik çevrelerin bölgesel sorunlara duyarlılığını arttırmış ve savaş öncesi zaten var olan bölgesel farklılıklar, savaş sonrasında da ekledikleriyle çözüm bekleyen bir soruna dönüşmüştür.

Sanayileşmeyle birlikte kalkınma yolunda ilerleyen ülkeler ilk başlarda yatırımların hangi sektörlere ve hangi yörelere yapılacağını piyasa güçlerine bırakırken, zamanla ortaya çıkan bölgeler arası dengesizlikler ve bunun yarattığı sosyoekonomik sorunlar, ülkelerin devlet müdahalesini gerekli görmeye başlamasına neden olmuştur (Dinler, 2005, s.1). Özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarından sonra kalkınma plan ve programlarında, bölgesel dengesizlik sorununa yönelik politikaları görmek mümkündür. Bölgesel politikalar önem kazanırken, bölgesel kalkınma ve bölgesel iktisat gibi kavramların tartışılmaya başlanması kaçınılmaz olmuştur. 1950 yılından önce "bölgesel analiz" konjonktür teorileri bağlamında incelenirken, daha sonrasında bu alan dış ticaret ve kuruluş yeri teorileriyle bağdaştırılmış ve böylelikle gelişmeye başlamıştır (Meyer, 1966, s.375).

Bölgesel İktisat'ın gelişim sürecinde karşılaşılan güçlüklerden birisi tanımlanmasıyla ilgilidir. Meyer'e göre (1966, s.370) Bölgesel İktisat'ın farklılığı ve tanımlanmasının zorluğu bu disiplinin sosyoloji, coğrafya, tarih ve nüfus bilgisi gibi farklı disiplinlerle olan sıkı ilişkisinden ileri gelmektedir. Nitekim Perloff bölgesel iktisat alanında incelenebilecek konuları;

- Fiziksel öğeler ve doğal kaynaklar,
- Nüfus ve beşeri ekoloji,
- Bölgesel iktisadi kalkınma,

- Şehircilik çalışmaları ve planlama,
- Bölgenin tarih, edebiyat ve sosyo-kültürel öğeleri,
- Bölgesel tahlillerde kullanılan metod ve teknikler ile
- Etraflı bölgesel çalışmalar olarak sınıflandırmıştır (Aktaran: Meyer, 1966, s. 370).

Bölgesel analizin daha çok iktisadi yönüne ağırlık veren Isard ise, yaptığı tanımla bölgesel iktisat kavramını daha dar bir çerçevede ele almıştır:

Bir araştırmacı, bir bölgeyi incelerken karşılaştığı bir sürü problem karşısında şaşkına döner. Bir problem o bölgede ayrı ayrı ya da birlikte en verimli şekilde ve kâr amacıyla işletilecek belirli endüstrileri belirlemek olabilir. Diğer benzer problem, o bölgede yaşayan insanların refahını arttırmak, yani kişi başına düşen geliri arttırmak ve daha adil bir gelir dağılımı elde etmek olabilir; ayrıca gelirin ve toplumun üretkenliğinin ölçülmesi gibi ek bir problem de vardır. Yine başka bir problem, ulusal ve uluslararası iş hayatındaki gelişme ve daralmalara çok duyarlı olan ve aşırı derece eski, yavaş büyüyen ya da azalan endüstrilerden oluşmuş endüstriyel bileşimden kaçınmak olabilir. Bu aynı zamanda bir çeşitlendirme problemidir. Son olarak akla gelebilen dördüncü problem ise, bütün bölgeler için tutarlı ve bölge düzeninin parçası olacak şekilde, belirli bir bölgedeki sınıflı kalkınmanın planlaması olabilir...Bölgelerin karşılaştığı en önemli ve acil problem ise...bir bölgedeki kıt kaynakların en verimli şekilde nasıl kullanılacağıdır (1963, 413).

Bölgesel İktisat'ın tanımı ile ilgili net bir görüş birliği sağlanamamış olsa da, Bölgesel İktisat'ın ilgi alanı "Ne, nerededir ve neden?" olarak tek bir soruda özetlenebilmektedir (Hoover, 1971,s.3). Buradaki "ne" hanehalkları, şirketler, kamu ve özel kuruluşları gibi iktisadi ajanların tüketim ve üretime ilişkin her türlü iktisadi faaliyetini kapsamaktadır. "Nerede" ise diğer iktisadi faaliyetlere ilişkin olarak "kuruluş yerini" ifade etmektedir. Nerede sorusu, mekânsal yapıyla ilgili dengesizlikler, coğrafi yakınlıklar, yoğunlaşmalar, dağılımlar ve benzerlikler konusuyla ilgilidir. "Neden" sorusunun yanıtı ise iktisatçının konuya ilişkin yapacağı yoruma göre şekillenmektedir.

Bölgesel analiz ile ilgili çalışmalar incelendiğinde Bölgesel İktisadi Kalkınma kavramının çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Daha önce bahsedildiği üzere, Perloff'a göre, Bölgesel İktisadi Kalkınma, Bölgesel İktisat'ın bir inceleme konusudur ve bu çalışmada daha çok Bölgesel İktisadi Kalkınma ile ilgilenildiği için kavramın açıklığa kavuşturulması gerekmektedir⁶. Bölgesel İktisadi Kalkınma, refah ve

⁶ Aslında bölgesel iktisat, bölgesel iktisadi kalkınma, alansal iktisat ve bölgesel büyüme gibi kavramlar günümüzde nerdeyse aynı anlamda kullanılmaktadır ancak az da olsa farklılıkları ortaya koymak adına ayrı tanımlamaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu çalışmada bölgesel iktisat daha genel bir anlayışı ifade

refahın gelişiminin coğrafyası ile ilgili olarak tanımlanmakta ve iktisadi coğrafya, bölgesel iktisat, bölge bilimi ve iktisadi büyüme teorisi ile iç içe olduğu belirtilmektedir. Bu kavram doğal kaynak donanımları, emeğin miktar ve kalitesi, sermaye birikimi ve sermayeye ulaşım, üretken yatırımlar, girişimci kültür ve tutumu, fiziksel altyapı, sektörel yapı, teknolojik altyapı ve teknolojik değişim ile kamu desteği gibi çok çeşitli unsurlar tarafından belirlenen ve bu nedenle sosyo-ekonomik çeşitlilik gösteren çok boyutlu bir kavramdır. Ayrıca bölgesel iktisadi kalkınma yazınının “bölgesel refah nasıl yaratılır ve bölgeler arası istenmeyen refah farklılıkları nasıl ortadan kaldırılabılır?” olmak üzere iki ana soru etrafında şekillendiği görülmektedir. İlk soru kaynakların etkin dağılımıyla ilgili olmakla beraber, ikinci soru daha çok sosyo-politik bir olgu olup, bölgeler arasındaki eşitliği sağlamaya yönelik müdahale ve politikaları içermektedir (Nijkamp ve Abreu, 2009, s.1-3).

Bölgesel iktisadi kalkınma kavramına ilişkin daha farklı ve net bir tanımlama, bu kavramı hem bir sonuç hem de bir süreç olarak gören Stimson, Stough ve Roberts (2006, s. 4-7) tarafından ortaya konmaktadır. Buna göre bölgesel iktisadi kalkınma, iktisadi kalkınmanın sonucudur çünkü bölge temelinde gözlemlenen yaşam standardı, yatırım ve servet düzeyi ve çalışma koşulları gibi ölçütlerin yükselmesi veya gelişmesi iktisadi kalkınmayla özdeştir. Bu aynı zamanda bir süreçtir çünkü planlama yapan iktisatçılar en çok sanayi desteği, altyapı, işgücü ve piyasaların gelişimi ile ilgilenerek çeşitli politika, analiz ve stratejilerle istenilen kalkınma düzeyine ulaşmaya çalışmaktadırlar. Bu tanımdan hareketle, bölgesel iktisadi kalkınmanın niceliksel ve niteliksel boyutlarının olduğu söylenebilir çünkü bu sonuç ve süreçler hem niceliksel hem de niteliksel bir boyut taşımaktadırlar. Niceliksel boyutu, bölge temelinde başarılan kalkınmanın servet ve gelir seviyesi, ürün ve hizmetlerin elde edilebilirliği ve finansal güvence gibi ölçülebilen faydalarından ileri gelmektedir. Niteliksel boyutu ise, daha fazla sosyal ve finansal eşitlik yaratılmasından, sürdürülebilir kalkınmaya ulaşılmasından, istihdam alanında çeşitlilik oluşturulmasından ve bir bölgedeki yaşam kalitesinin artırılmasından ileri gelmektedir. Özetle, bölgesel iktisadi kalkınma bölgelerin sorunlarına yalnızca niceliksel olarak var olan üretim faktörleri üzerinden

---

ederken, bölgesel iktisadi kalkınma daha çok bölgesel refah düzeyini geliştirmek için kullanılan politikaları kapsamaktadır. Başka bir deyişle, Hoover'ın tanımından yola çıkarak bölgesel iktisat “ne, nerededir ve neden” sorularına yanıt ararken, bölgesel iktisadi kalkınma bir de “nasıl” sorusuna yanıt aramaktadır.

değil, toplumun ihtiyaçlarına göre gelişen yeni değer sistemleri üzerinden de yanıt aramaktadır.

2.2. BÖLGE KAVRAMI VE BÖLGESEL İKTİSADİ KALKINMA İLİŞKİSİ

Bölgesel sorunları saptayabilmek ve uygun politikaları geliştirebilmek için öncelikle “bölgelerin” hangi ölçütlere göre ayrıştırıldığının kavranması gerekmektedir. Meyer’e göre birbiriyle ilişkili olan üç yoldan bölge tanımı yapılabilmektedir (1966, s. 371-372):

Bunlardan ilki, bir bölgenin ekonomik, sosyal ve diğer özelliklerinden biri veya tümünün homojenliğine bakılarak bir tanım yapılmasıdır. İkinci yol, genellikle belirli merkezi şehirler veya yerleşim yerleri etrafındaki yoğunlaşmaları temel almaktadır. Üçüncü yol ise, üzerinde araştırma yapılan bölgelerdeki politik kurumların ve yapılacak politikaların benzerliği uyarınca bir bölge tanımı yapılmasıdır. Meyer burada, bölge tanımı yaparken ne çeşit bir benzerlik arandığının önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Bölge kavramı tanımlanırken belirli niteliksel benzerlikler önem kazanmakla birlikte, bu kavram ekonomik ve toplumsal işlevleri ile ilişkilendirildiğinde homojen bölge, coğrafi bölge, fonksiyonel bölge ve plan bölge olarak dört farklı tanıma ulaşılmaktadır (Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği [TMMOB] Şehir Plancıları Odası, 2004). Aynı gelişmişlik düzeyinde olan komşu iller, gelişmişlik düzeyi yönünden homojen bölge oluşturmaktadırlar ve homojenlik ölçütü olarak kentli nüfus oranı, eğitim düzeyi, beslenme düzeyi, işsizlik oranı ve kişi başına düşen milli gelir gibi ölçütler kullanılmaktadır (Dinler, 2005, s.75-76). Örneğin Türkiye’de İstanbul metropoliten alanı ve ard bölgesinde yer alan Kocaeli, Bursa, Yalova ve Tekirdağ illeri, ileri teknoloji imalat sanayii sektörleri yoğunluğu bakımından homojen bir bölge oluşturmaktadırlar (Öztürk, 2009, s.49). Coğrafi bölge ayrımı ise iklim, doğal bitki örtüsü, toprak cinsi, belirli bir ürün tipinin ağırlığının olması gibi coğrafi ölçütlere göre yapılmakta ve bu nitelikler bakımından coğrafi açıdan homojen bölgeye ulaşılmaktadır (Dinler, 2005, s.77; Taneri, 1986, s.21). Fonksiyonel bölgeye gelince; fonksiyonel bölge, tanımlanmış bir fonksiyonun merkezinden çevresine doğru yayılan ve etki alanının sınırlarınca belirlenmiş olan, diğer fonksiyonların etki alanları ile sonlanan bölgedir. Polarize bölge kavramı ise fonksiyonel bölge tanımının bir türevi olup bir ya da birden çok küçük yerleşme merkezlerini etkisi altına alan cazibe/kutup merkezinin, etki sahası ile birlikte

kapsadığı bölge olarak tanımlanmaktadır (Dinler, 2005, s. 79). Son olarak plan bölge, verilen bir sosyo-ekonomik hedefe belirli bir süre içinde ulaşabilmek için uygun politikayı hazırlayan yönetim kurumu tarafından belirlenen bölge türüdür. Plan bölgenin diğer bölge türlerinden farklılığı, dinamik bir yaklaşımla, var olan ilişkilere göre değil, süregelen ilişkileri değiştirmek için yapılan planın hedefine göre belirlenmesinden ileri gelmesidir. Bu hedeflere örnek olarak, belirli bir mekâna uygun bir sanayi tipinin belirlenmesi veya yeni ulaşım yollarının inşa edilmesi gösterilebilir (Taneri, 1986, s. 24-25).

Bir ülke için bölge ayrımlarının netleşmesi ve belirlenmesi bölgesel dengesizlikleri gidermek için hazırlanan bölgesel politikalarda yol gösterici olmaktadır. Ulusal kalkınma programlarında belirlenen amaçlara ulaşılabilmede bölge analizine verilen önem buradan kaynaklanmaktadır. Buna bir örnek olarak Türkiye için, Avrupa Birliği (AB) ile birlikte finanse edilen ve 2004-2006 dönemini içeren Ön Ulusal Kalkınma Planı (ÖUKP) kapsamında oluşturulan bölgesel kalkınma programları örnek verilebilir. ÖUKP’de sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması veya kişi başına gayri safi yurt içi hasılası (GSYİH) düşük olan iller, kendilerinden daha fazla gelişmiş iller ile birlikte gruplandırılmaları neticesinde, bu programlardan yararlanamamışlar veya programlardan yararlanmış olsalar bile fonları kullanma noktasında gelişmiş illerle rekabet etme imkânına sahip olamamışlardır (Öztürk, 2009, s. 2). Bu nedenle bir kalkınma planı için öncelikle uygun ve güncel istatistiki sınıflandırmalara göre homojen veya fonksiyonel bölge tanımı yapmak ve bu tanımlar neticesinde mevcut durumu analiz edip plan bölge oluşturmak, programın yolunda gitmesi için gerekli görülmektedir.

2.3. BÖLGESEL İKTİSADİ ANALİZİN TEMEL SORUNU: BÖLGESEL DENGESİZLİKLER

Bölgesel dengesizliklerin⁷ tarihsel kökeni, 1750’lerde başlayan Sanayi Devrimi’ne kadar uzanmaktadır. Sanayi Devrimi iki yüz yıl içerisinde bir yandan ülkelerarası

---

⁷ Bölgesel dengesizlik, bölge temelinde iş bulma ve eşit işe eşit reel ücret elde etme fırsatına sahip olamamak gibi ekonomik fırsat eşitsizliği ile sağlık, eğitim ve kültür hizmetlerinden eşit derecede yararlanma fırsatına sahip olamamak gibi sosyal fırsat eşitsizliği şeklinde tanımlanmaktadır (Dinler, 2005, s. 97).

gelişmişlik farklarına yol açarken diğer yandan bölgeler arası gelişmişlik farklarına da zemin hazırlamıştır. Bunun nedeni, sanayileşmenin başladığı ülkelerin tüm bölgelerinde iktisadi gelişmenin aynı anda başlamamış olmasıdır (Dinler, 2005, s. 98-99).

Günümüzde yalnızca az gelişmiş ülkelerde değil, gelişmekte olan veya gelişmiş ülkelerde de az gelişmiş bölgelere ve bölgeler arası dengesizliğe rastlanılmaktadır. Bölgeler arası dengesizliklerin çeşitleri üç başlık altında incelenebilir (Erkal, 1990,s. 39-40):

- *Doğal ve coğrafi dengesizlik:* Bu tür dengesizlikler fiziki şartların ve doğal kaynakların mekânsal olarak dengesiz dağılımının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bölgelerin iklim veya doğal kaynaklar bakımından farklılıkları, bölgelerin farklı ekonomik seviyelerde olmalarına yol açabilmektedir.
- *Ekonomik veya fonksiyonel dengesizlikler:* Bu tür dengesizliğe sahip ekonomilerde aynı üretim faktörleri, farklı pazarları olan farklı bölgelerde farklı kazançlar elde edebilmektedirler. Burada dikkat çeken nokta, üretim faktörlerinin dengesiz dağılımının, gelişmiş ve geri kalmış bölgeler arasındaki farkın temel nedenini oluşturmasıdır. Bir bölgede üretim faktörlerinden birisinin olmaması veya sınırlı olması, o bölgede etkin bir üretim gerçekleştirmeyi engelleyebilmektedir. Bu durumda, mevcut olmayan üretim faktörlerinin yerine ikame edilen başka üretim faktörleri kullanılabilir ancak bu kullanım, belirli bir üretim seviyesinden sonra üretim maliyetlerini arttırmakta ve bu seviyeden sonra üretim imkânsız hale gelebilmektedir. Üretim imkânsızlıkları karşısında, ileri bir teknoloji seviyesinde bir sanayi üretimi yapılması engellenmektedir. Geri kalmış bölgelerde, kapalı aile tiplerinin kendi kendine yetecek düzeyde üretim yapmalarının ve dolayısıyla pazarlama imkânlarının yetersiz oluşunun nedeni budur. Bu durum, geri kalmış bölgelerde yeni sanayi kollarının kurulmasını zorlaştırmaktadır. Geri kalmış bölgelerde kurulan sanayi kolları ise, faktörlerin eşit olmayan dağılımı yanında tarım dışı aktif nüfusun durumu, işyerlerinin coğrafi dağılımı ve ulaşım ve taşımacılık olanakları gibi dengesizliklerle karşı karşıya kalmakta ve bu dengesizlikler nedeniyle gelişmiş bölgelerle rekabetleri zorlaşmaktadır.

- *Sosyal dengesizlikler*: Çeşitli bölgelerde yaşayan insanların eğitim, sağlık ve kültür gibi sosyal hizmetlerden aynı miktar ve kalitede faydalanamamalarından kaynaklanan dengesizlik türü sosyal dengesizlikleri kapsamaktadır.

Bahsedilen tüm bu dengesizlikler, bir ülkenin gelişmiş ve gelişmemiş bölgelerini yaratmaktadır. Gelişmiş bölgelerde sanayileşme ve şehirleşme oranı ile okur-yazarlık oranı yüksek, verimli topraklar fazla ve kişi başına gelir genellikle ülke ortalamasının üzerinde seyrederken; gelişmemiş bölgelerde ise durum tersine çevrilmekte ve tarıma dayalı bir ekonominin var olduğu görülmektedir (Taneli, 1986, s.26).

Çeşitli şekillerde kendini gösteren ve aslında uzun yıllardır var olan bölgesel dengesizliklerin birçok ülkede ulusal bir sorun olarak toplumların ekonomik ve siyasal gündeminde yer almaya başlaması ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde gerçekleşmiştir. Savaş ertesinde sorunların daha da derinleşmesiyle birlikte toplumun bu konudaki duyarlılığının artması soruna yönelik çözümlerin hem akademik çalışmalarda hem de kamu plan ve programlarında yer almaya başlamasına neden olmuştur. Özetle, bölgesel dengesizliklerin yarattığı sosyoekonomik sorunların ciddiyetinin farkına varılması, mekân faktörünün kalkınma iktisadına dahil edilmesini zorunlu kılmıştır (Dinçer ve diğerleri, 2003, s.8-9).

2.3.1. Bölgesel Dengesizliklerin Diğer Yüzü: Etnik ve Sosyo-Kültürel Yapı

Son zamanlarda kalkınma ve bölgesel kalkınma yazınında, ülkelerin veya bölgelerin gelişmişlik farklarına ilişkin açıklamalarda etnik ve sosyo-kültürel yapı farklılıklarının fazlaca yer aldığı görülmektedir. Kültürel zenginliklerin özellikle turizm kanalıyla kalkınmada oynadığı rol açık olmakla birlikte, etnik çeşitliliğin ve her etnik grubun sahip olduğu kültürel değerlerin bölgesel kalkınmadaki sonuçları ilginç olabilmektedir.

Etnik farklılıklar incelendiğinde, genellikle etnik kutuplaşmaların politik istikrarsızlığa ve iç savaflara yol açtığı görülmektedir. Dolayısıyla, uzun dönemde ekonomik istikrarsızlık söz konusu olmaktadır. Ayrıca, etnik kutuplaşmalardan doğan çatışmaların bir sonucu olarak, çatışmaların geçtiği bölgelerde yeni yatırımlardan söz etmek mümkün değildir. Yatırım yapılamadığı için de bölgesel kalkınmanın önü tıkanmış olmaktadır. Nitekim Mauro (1995) etnik dilsel farklılığın yüksek olduğu durumda,

yatırımların düşük oranda seyrettiğini ortaya koymaktadır. Easterly ve Levin'in (1997) ise etnik farklılıkların iktisadi büyüme üzerindeki olumsuz etkisine dikkat çekmektedirler. Etnik farklılıklarla ilgili yapılan çalışmaları temel alarak yapılan dinsel farklılıklara ilişkin çalışmalarda ise, genel olarak dinsel farklılıkların iktisadi büyüme ve demokrasinin işleyişi üzerinde bir etkisinin bulunmadığı saptanmıştır (Montalvo ve Reynal-Querol, 2005, s.293-294).

Malezya'daki etnik farklılıkların 1970'lerden itibaren bölgesel iktisadi kalkınma üzerindeki etkisini inceleyen güncel bir çalışma da, etnik farklılıkların bölgeler arası ekonomik performans üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁸

Türkiye'de ise, Türkiye İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması Düzey 1'e göre bölgesel dengesizliklerin en çok görüldüğü bölgeler Ortadoğu Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleridir. Bazı sosyal bilimcilere göre dağlık arazi, verimsiz toprak ve sert iklim gibi coğrafi unsurların bu dengesizlikte payı olsa da, esas farklılık *tarihin derinliklerinden gelen* sosyal ve kültürel unsurların yarattığı dengesizliğin devamından ileri gelmektedir. Örneğin, bahsedilen bölgelerde feodalizm kalıntısı birtakım kurumlar hâlâ varlığını devam ettirmektedir. Bu feodal yapı verimi düşürücü bir etki yapmakta ve hem siyasi hem de iktisadi bazı aksaklıklara yol açmaktadır (Beşikçi, 1969, s.1-3).

Örneklerden anlaşılabilceği gibi, bölgesel dengesizlikleri tespit etmek ve gidermek için yapılacak olan kalkınma plan ve programlarında, bölgelerin alt yapı özelliklerinin yanı sıra üst yapı özelliklerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Zira bir bölgeye yapılacak yatırımın sağlıklı yürüebilmesi o bölgenin etnik ve kültürel yapısıyla olan uyumuna da bağlı olmaktadır.

---

⁸Örneğin, Pulau Pinang, Selangor ve Johor gibi Çinli nüfusun fazla olduğu bölgelerde, kişi başına düşen GSYİH ve aylık hanehalkı gelirleri daha yüksek iken, Kelantan, Perlisand, Kedah gibi Bumiputera nüfusunun fazla olduğu bölgelerde tam tersi bir durumun olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla, yoksulluk oranları Çinli nüfusun fazla olduğu bölgelerde düşük seyrederken, Bumiputera nüfusunun fazla olduğu bölgelerde yüksek seyretmektedir. Ayrıca, Pulau Pinang ve Johor gibi bölgelerin Perlis, Kelantan ve Terangganu gibi bölgelere göre daha çok DYY çektiği sonucuna ulaşılmıştır (M. H. Cheng, 2011).

2.4. BÖLGESEL KALKINMA İKTİSADI'NA TEORİK YAKLAŞIMLAR

Ulusal kalkınmayı sağlayan yollardan birinin *mekân* unsurundan geçtiği anlaşıldıktan sonra, bölgesel iktisadi kalkınma disiplini hızla gelişmeye başlamıştır. Bölgesel iktisadi kalkınma yazını, bölgelerin nasıl kalkındığı, bazı bölgelerin neden diğerlerinden daha hızlı kalkındığı ve bölgeler arası farklılıkları ortadan kaldırmanın neden zor olduğu gibi temel sorulara cevap aramaktadır. Yarım yüzyıldır gündemde olan bu sorulara iktisatçılar veya coğrafyacılardan yanı sıra, siyaset bilimciler ve sosyologlar gibi sosyal bilimciler de yanıt aramaktadırlar. Bu nedenle çok alanlı bir yaklaşıma sahip olan bölgesel iktisadi kalkınma yazınındaki teorileri belirli bir sınıflandırmaya dahil ederek bütüncül halde incelemede güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bu noktada Dawkins'in (2003) yazının kavramsal dayanaklarından başlayıp günümüze kadar nasıl geliştiğini anlattığı sınıflandırmadan yararlanmak, teorik arka planı düzenli bir şekilde anlatabilmek adına faydalı gözükmektedir.

2.4.1. Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorisi'nin Kavramsal Temelleri

Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorisi'nin kavramsal temelleri Neo-klasik Ticaret ve Büyüme Teorisi, Kuruluş Yeri Teorisi, Dışsal Ekonomiler Teorisi, Mekânsal Rekabet Teorisi ve Merkezi Yerler Teorisi'ne kadar uzanmaktadır. Neo-klasik Ticaret ve Büyüme teorisi, bölgesel ekonomilerin zaman içinde farklılık mı yoksa benzerlik mi göstereceğini anlayabilmek açısından kavramsal temel sağlamaktadır. Kuruluş Yeri Teorisi, bölgesel büyümede ulaştırma maliyetlerinin rolünü anlatan bir çerçeve çizmektedir. Marshall ile birlikte başlayan dışsal ölçek ekonomileri yazını, günümüzün Bölgesel Kalkınma Teorilerinde yeniden yerini almaktadır. Merkezi Yerler Teorisi'nden doğan fikirler ise, büyüme kutupları yazının temelini oluşturmaktadır (Dawkins, 2003, s.134).

2.4.1.1. Bölgeler Arası Yakınsama Hipotezi

Neo-klasik modeller, genel olarak büyüme teorilerine yön verdikleri gibi Bölgesel Büyüme Teorilerine de yön vermişlerdir. Neo-klasik Uluslararası Ticaret ve Büyüme Teorisi'ndeki varsayımlar, *mekân* unsuru gözetilerek kolaylıkla Bölgesel Büyüme Teorilerine uyumlu hale getirilmiştir (Richardson, 1973, s. 22-24).

İlk Neo-klasik Teoriler, uluslararası faktör fiyatları yakınsamasını açıklayan Heckscher-Ohlin-Samuelson (HOS) modelini temel alarak, bölge çapında emeğin ve diğer faktörlerin fiyatlarındaki farklılıkların zamanla azalacağını ve yakınsama eğilimi göstereceğini tahmin etmişlerdir.

Oldukça katı olarak görülebilecek varsayımlardan⁹ yola çıkan HOS modeli, serbest ticaret koşulları altında, bölgelerin faktör yoğunluklarına uygun bir şekilde uzmanlaşmaları sonucunda bölgeler arasında faktör fiyatlarının eşitlenmesine yol açacağını öngörmektedir (Yılmaz, 1992, s.115). Bu nedenle bu hipotez, bölgeler arası yakınsama hipotezinin karşılaştırmalı durağan biçimidir (Dawkins, 2003, s.136).

Yakınsama hipotezinin dinamik biçimi ise, Neo-klasik Büyüme Teorisi tarafından Solow ve Swan'ın oluşturduğu modeller ile ortaya konulmuştur. Söz konusu Neo-klasik büyüme modelleri, belirli şartlar altında yoksul ülke veya bölgelerin ortalama olarak, zengin ülke veya bölgelerden daha hızlı büyüyeceklerini öngörmektedir (C.I. Jones, 2001, s. 62). Neo-klasik Ticaret Teorisi'nde faktör fiyatlarının durağan yakınsaması öngörülürken, Neo-klasik Büyüme Teorisi'nde büyüme oranlarının yakınsaması söz konusudur. Özetle, ticaret ve yatırımın uzun dönemde bölgeler arası faktör fiyatlarını eşitleyeceği öngörüsü, durağan ya da dinamik yakınsama olasılığının bölgesel kalkınma teorisine katkısını oluşturmaktadır.

2.4.1.2. Kuruluş Yeri Teorisi ve Bölge Bilim

Kuruluş Yeri Teorisi, iktisadi faaliyetlerin mekânsal olarak dengesiz dağılımının nedenlerini ve firmaların bir bölgede kuruluş yerlerini seçerken dikkate aldığı unsurlar

---

⁹ İki bölge(1 ve 2), iki üretim faktörü kullanarak, iki malın (A ve B) ticaretini yapmaktadır. A malının üretimi emek yoğun, B malının üretimi ise sermaye yoğundur. İki bölgedeki üretimde de aynı teknoloji kullanılmakta ve iki bölge de aynı üretim fonksiyonuna sahiptir. A ve B malının üretiminde ölçeğe göre sabit getiri vardır. A ve B malları hem 1. hem de 2. bölgede belirli miktarlarda üretilmektedir. İki bölgede de zevkler homojendir. Mal ve faktör piyasaları tam rekabet piyasasıdır. Ülke içinde faktör hareketliliği varken, ülkeler arasında yoktur. Ulaşım maliyetleri sıfırdır. Bütün kaynaklar A ve B malının üretiminde kullanılmaktadır. Bölgesel ihracatın değeri ve bölgesel ithalatın değerine eşit olduğu için 1. ve 2. bölgenin ticareti dengelidir (Armstrong ve Taylor, 2000,s. 126; Dawkins, 2003, s. 135).

üzerine odaklanmaktadır. İlk olarak Alfred Weber tarafından ortaya atılan ve Hoover, Greenhut, Beckman, Smith ve Isard tarafından genişletilen Kuruluş Yeri Teorisi, daha çok ulaştırma ve işgücü maliyetleri gibi üretim maliyetleri ile yığılma ekonomilerini incelemiştir. Teoriye göre, firmalar piyasalara ulaşma olasılığını arttırarak maliyetlerini minimize ve dolayısıyla kârlarını maksimize edecek şekilde kuruluş yerlerini seçmektedirler (Stimson ve diğerleri, 2006, s.24-25). Bu noktada firmalar için, hammadde piyasasına mı yoksa nihai mal piyasasına mı yakın olmak gerektiği maliyetler açısından önem kazanmaktadır (Hoover, 1971, s. 23).

Bölgesel iktisadi kalkınma plan ve programlarında Kuruluş Yeri Teorisi, belirli endüstrilerin hangi bölgelerde kurulması gerektiğini ulaştırma maliyetlerini göz önüne alarak açıkladığı için önem kazanmaktadır.

Isard (1956) kuruluş yeri teorisi yazınından yola çıkarak bölge bilim olarak bilinen alanı geliştirmiştir. Üretim faktörleri arasında sadece sermaye ve emeğin değil, ulaştırma maliyetlerinin de dahil edilmesi gerektiğini söyleyen bölge bilimin yazına temel katkısı, pazara olan uzaklığın ticaret hacmini nasıl etkilediğini gözleme dayalı ve uygulamalı olarak anlatmasıdır (Friedmann ve Weaver, 1979, s.97). Nitekim Isard (1963) tarafından geliştirilen analitik yöntemler bölgesel planlamada faydalanılan araçlar olmuşlardır. Ulaştırma maliyetlerinin modellenmesi, Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi de olmak üzere birçok büyüme ve kalkınma teorisine katkıda bulunmuştur (Dawkins, 2003, s. 136-137).

2.4.1.3. Yığılma Etkisi ve Dışsal Ekonomiler

Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorisi'nde, neden bazı bölgelerde belirli iktisadi faaliyetlerin yoğunlaştığını anlatan önemli kavramlardan birisi yığılma etkisidir. Bu etki ölçek ekonomileri, kapsam ekonomileri ve dışsal ekonomiler şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Ölçek ekonomileri şeklinde ortaya çıkan yığılma etkisi, mal ve hizmetleri büyük bölgelerde küçük bölgelere göre daha ucuza üretme olanağı tanıyan unsurları içermektedir. Kapsam ekonomileri, nüfusun ve iktisadi faaliyetlerin büyük oranlarda belirli bir yerde toplanmasının yarattığı etkileşim sonucu, çok çeşitli iktisadi faaliyetlerin ortaya çıkmasından doğan fırsatları kapsamaktadır. Dışsal ekonomiler olarak ortaya çıkan yığılma etkisi ise ilk defa Marshall tarafından ele alınmış olup, yine belirli bölgelerde toplanan nüfusun ve iktisadi faaliyetler sonucu ortaya çıkan çeşitli iş

kolları ve piyasa fırsatlarına olan yakınlık sayesinde elde edilen kazanımlarla ilgilidir (Stimson ve diğerleri, 2006, s.27).

Dışsal ekonomiler aynı alanda faaliyet gösteren aynı endüstriler şeklinde *yerelleşme ekonomileri*¹⁰ ve aynı alanda faaliyet gösteren farklı endüstriler şeklinde *kentleşme ekonomileri*¹¹ olarak iki kategori kapsamında işlerlik kazanmaktadır. Yerelleşme ekonomilerinde, aynı alandaki aynı endüstriye ait bir ürünü arz eden ve o malı ara girdi olarak talep eden firmalar üretim sürecinde karşılıklı bilgi akışı ile personel ve danışman kaynaklarından faydalanarak ürünün ve endüstrilerinin gelişimine katkıda bulunmaktadırlar. Yerelleşme ekonomilerinin olduğu alanlarda, belirli endüstrilerde çalışan işçilerin eğitim, sağlık ve konut, endüstrilerin kendilerinin ise pazarlama, reklam ve güvenlik gibi gereksinimleri olmaktadır. Bu nedenle aynı endüstrilerin yığıldığı alanlarda, farklı endüstriler de meydana gelmekte, yerelleşme ekonomilerine istikrar kazandıran kentleşme ekonomileri oluşmaktadır (McCann, 2001, s. 55-59).

2.4.1.4. Mekânsal Rekabet Modelleri

Fiyat rekabetinin mümkün olmadığı durumlarda firmalar, “kuruluş yeri” tercihlerine göre daha çok pazar payına sahip olmak suretiyle daha fazla tekel gücü elde edebilmektedirler. Hotelling, iki firma (duopol) için mekânsal olarak karşılıklı bağımlılığı incelemiş ve oyun teorisi bağlamında bir model geliştirmiştir (McCann, 2001, s. 30).

Hotelling’in piyasayı bir doğru şeklinde tanımlayarak anlattığı mekânsal rekabet modeli şu şekilde özetlenebilir (Hotelling, 1929, s.44-57; McCann, 2001, s.30-34): A ve B olmak üzere iki firmanın olduğu modelde, firmaların üretim maliyetleri ve taşınma oranları sabittir. Tüketiciler doğru boyunca dengeli bir şekilde dağılmışlardır ve firmaların malına olan taleplerinin fiyat esnekliği sıfırdır. Cournot varsayımları geçerli olan modelde, bir firma stratejisini değiştirirken, diğer firmanın stratejisini

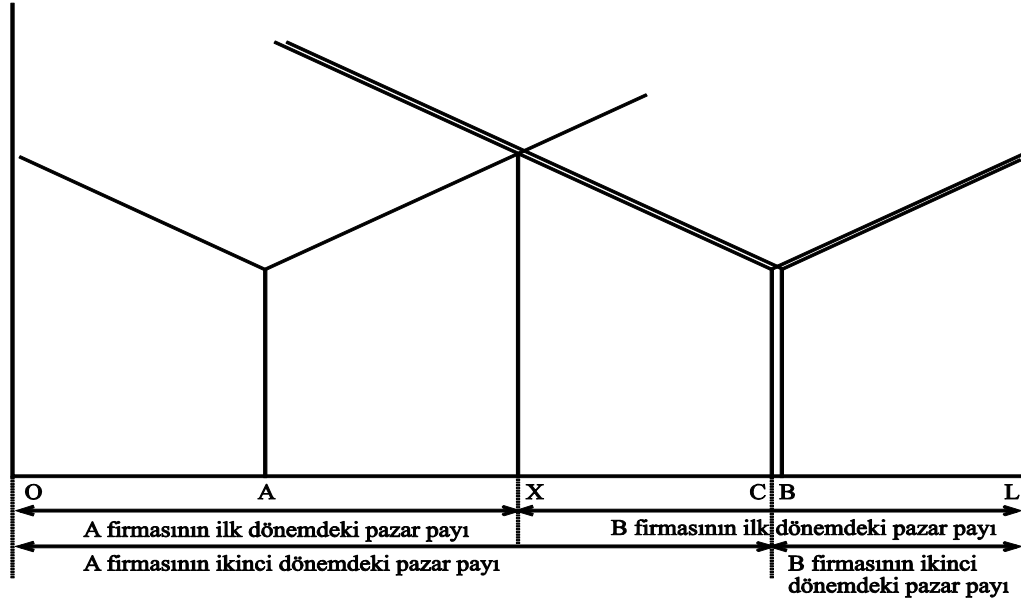
¹⁰ Türkiye’de endüstriyel yerelleşme ekonomilerine ilişkin Kumral (2004), imalat sanayilerinin yerelleşme açısından analizine ilişkin olarak ise Eser ve Köse (2004) ile Kıymalıoğlu ve Ayoğlu’nun (2006) çalışmalarına bakılabilir.

¹¹ Türkiye’de kentleşme ekonomilerine ilişkin analizler için Özel (2005), Özdemir ve Taşçı (2008) ile Yüceşahin ve Özgür’ün (2008) çalışmaları incelenebilir.

değiştirmeyeceği varsayılmaktadır. Fiyatlar sabit varsayıldığı için, firmalar ancak kuruluş yerlerini değiştirerek daha çok pazar payına sahip olabilmektedirler.

Şekil 2: Hotelling Kuruluş Yeri Oyunu

Fiyat / Maliyet

Kaynak: McCann, 2001, s. 31

İlk durumda A ve B firmalarının şekildeki gibi kurulduklarını düşünüldüğünde, A firması OX boyunca, B firması ise XL boyunca eşit tekel güce sahip olacaklardır. Daha fazla pazar payına ulaşmak isteyen A firması, yerini değiştirerek C noktasına kurulacak ve pazar payını OC'ye yükseltecektir. Bu durumda B firmasının pazar payı BL'ye düşecektir. Daha sonra B firması da C noktasının soluna hareket edecektir. A firmasının buna tepkisi ise, B firmasının yeni yerinin soluna hareket etmek olacaktır. Bu süreç, iki firma da X noktasına denk gelen piyasanın ortasında konumlanana dek devam edecektir. Bu durumda iki firma da konumunu değiştirmeyecektir çünkü X noktasından sonra herhangi bir konum değişikliği iki firma için de pazar payında bir azalışa neden olacaktır. Sonuçta, iki firmanın pazar payı, başlangıçta olduğu gibi piyasanın yarısına eşittir ancak tüketici refahı ilk duruma göre azalmıştır.

Hotelling modelinin sonuçlarına göre, türdeş mal üreten ve fiyat rekabeti yapmayan firmaların pazar payı için mekânsal rekabeti, firmaların yan yana kümelenmelerine yol açacaktır. Refah açısından incelendiğinde ise, firmalara uzak konumlanan tüketiciler, yakın konumlanan tüketicilere göre, ulaşım maliyetlerinden dolayı daha fazla maliyete

katlanacakları için, yakında konumlanan tüketiciler refah artışı yaşarken, uzakta konumlananlar refah azalışı yaşayacaklardır.

Hotelling modeli, daha sonra Lancaster, Salop, Novshek ve Economides gibi bilim insanları tarafından genişletilerek incelenmiş ve modelin varsayımları ikiden fazla firma veya farklılaştırılmış ürün şeklinde değiştirildiğinde, Hotelling sonucundan farklı sonuçlara ulaşılabileceği gösterilmiştir (Economides, 1993, s.303-304).

2.4.1.5.Merkezi Yerler Teorisi

Ülkelerde iktisadi faaliyetler genellikle bir veya iki kalabalık şehir etrafında toplanmakta ve bu şehirlerin etrafında daha küçük şehirlerden oluşan çevre bölgeler oluşmaktadır (McCann, 2001, s.72). Christaller ticaret ve hizmet faaliyetlerini göz önüne alarak, merkezi yerlerin büyüklüğünü, sayısını ve dağılımını belirleyen kuralların neler olduğunu araştırmıştır. Merkezi Yerler Teorisi, farklı büyüklük ve işlevsellikteki merkezi yerlerin hiyerarşik bir yapı oluşturarak şehir merkezlerini ortaya çıkardığını ve merkezi yerlerin düzenli bir mekânsal dizilime sahip olduğunu ifade etmiştir. Merkezi yerlerin hiyerarşik dizilimini ise, merkezi yerlerin yerine getirdiği işlevler ve arz ettikleri mal ve hizmetlerin kademesi belirlemektedir. Örneğin, üst kademedeki merkezi yerler, görece olarak daha pahalı ve daha az kişi tarafından tüketilebilen, yüksek kademeli mal ve hizmetlerin satıldığı ve dolayısıyla nüfusun fazla olduğu yerlerdir (Stimson ve diğerleri, 2006, s. 26).

Christaller'in Merkezi Yerler Teorisi, kişi yoğunluğunun, satın alma gücünün ve tüketici tercihlerinin homojen olduğu eşyönlü alanlar varsayımlarına dayanmaktadır. Ancak bu varsayımlar gerçek hayatla bağdaşmamaktadır. 1940 yılında Lössch satın alma gücü ile ilgili varsayımı değiştirerek modele "fakir ve zengin alanları" eklemeyi önermiştir (Stimson ve diğerleri, 2006, s. 26). Ayrıca Lössch modeline talebin fiyat esnekliğini de ekleyerek, d gibi bir uzaklığa teslim edilen malın ulaştırma maliyetlerinden dolayı fiyatı arttıkça, d noktasındaki mala talep edilen miktarın azaldığını göstermiştir (McCann, 2001, s.75). Bu varsayımlardan hareketle, Lössch'ün modeline göre, n tane firma varsa ve firmaların birim maliyetleri, taşıma giderleri ve dağıtım olanakları aynı ise, endüstriyel üretim yapan firmaların mekânsal dağılımı, merkezlerinde üretici firmaların bulunduğu altıgenlerden oluşan petek biçiminde bir

yapı sergileyecektir. Altıgenlerin büyüklüğünü ise, ölçek ekonomileri, ürün taşıma maliyeti ve üretilen mala olan talep düzeyi belirleyecektir (Dinler, 2005, s.19-20).

Kuruluş ve Merkezi Yerler Teorisi her ne kadar firmaların mekânla ilgili kararlarının anlaşılmasına yardım etse de, emek göçü gibi bölgesel iktisadi büyümenin bir dizi boyutunu ihmal etmelerinden dolayı, bölgesel iktisadi kalkınmanın genel teorisi olarak kullanılamamışlardır. Ancak, bu kavramlar Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorilerinde bölgesel büyüme dinamiklerinin daha düzgün ve güncel anlatımlarıyla birleştirilmesi suretiyle kullanılmışlardır (Dawkins, 2003, s.137).

2.4.2. Temel Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorilerine Bazı Katkı ve Eleştiriler

Bahsedilen temel bölgesel iktisadi kalkınma teorilerine getirilen eleştiri ve katkılar, teorinin daha sağlıklı bir temele oturmasını sağlamanın yanı sıra çeşitli bakış açılarıyla zenginleşmesini sağlamıştır. Örneğin, *Bölgesel İktisadi Yakınsama Teorileri* olarak tanımlanabilecek İhracat Temelli Teoriler ve Neo-klasik Dışsal Büyüme Teorileri daha önce bahsedilen bölgeler arası yakınsama hipotezleri temelinde tanımlanabilmektedir.

Basitçe belirtmek gerekirse, ihracat temelli bölgesel büyüme modelleri, bölgesel büyüme oranının bölgesel ihracatın bir fonksiyonu olduğunu söylemektedirler. Teorinin önemi, bölgesel ekonomiler için “dışa açılmanın” rolünü ve bölgesel talebin yapısındaki değişikliklerin büyüme üzerindeki etkisini vurgulamasından ileri gelmektedir (Richardson, 1973, s. 17). Bölgesel büyüme sonucunda bölgeler arası farklılıklar ortaya çıksa da, üretim faktörlerinin hareketliliği ve üretimin bölgeler arasında yayılması nedeniyle, HOS modelinin de öngördüğü gibi kişi başına gelirin bölgeler arası yakınsaması beklenmektedir (Dawkins, 2003, s. 138).

Neo-klasik dışsal büyüme modeline göre, büyüme oranları modelin dışında belirlenen tasarruf oranı veya teknolojik ilerleme oranı tarafından belirlenmektedir. Dışsal büyüme teorisi Harrod-Domar ve Solow modelleri üzerine kurulmuştur. İhracat temelli büyüme modelinin talep yönlü yaklaşımına zıt olarak, Dışsal Büyüme Teorileri üretimde verimlilik vurgusu yapan arz yönlü bir yaklaşıma sahiptir (Dawkins, 2003, s.138).

Gelişmiş ve az gelişmiş ülkeleri inceleyen kalkınma iktisatçıları, yakınsama hipotezini gerçekleri yansıtmamakla eleştirmişlerdir. Özellikle, Perroux tarafından geliştirilen

Büyüme Kutbu Teorisi, iktisat yazınında büyük etki yaratmıştır. Teoriye göre, bölgesel iktisadi kalkınma politikası dengesiz kalkınma anlayışına benzer biçimde büyüme kutbu olacak belirli bir sektör üzerinde yoğunlaşmalıdır. Büyüme kutbu ise, bölgesel ekonominin öncü sektörüdür ve bu sektör gelişmeye başladığında bağlantılar sayesinde diğer sektörler de gelişecektir. Bölgeler arası bağlamda ise, şehir merkezlerinin büyüme kutbu haline getirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Friedmann ve Weaver, 1979, s.115; Stimson ve diğerleri, 2006, s.20).

2.4.3. Alternatif Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorileri

Yapısalcı Teoriler başlığı altında incelenebilecek olan teoriler bölgesel iktisadi kalkınmayı, belirli bir büyüme oranına ulaşmaktan ziyade, bölge içinde ve dışındaki yapısal düzenlemelerin bir süreci olarak ele almaktadırlar. Söz konusu teoriler arasında Aşama/Sektör Teorileri, Kâr/ Ürün Dönemleri Teorileri, Endüstriyel Yeniden Yapılanma Teorileri, Esnek Uzmanlaşma ve Ağ Kuramı ve Marksist Teorileri sıralamak mümkündür (Dawkins, 2003, s. 140- 146).

Aşama/ Sektör Teorileri genel olarak bölgesel büyümenin, bölgesel ekonomideki ana sektörlerin uzmanlaşmayla birlikte değişmesi sonucu, çeşitli evrelerden geçeceğini söylemektedirler. Tarımsal üretimden ihracat için üretime geçiş şeklinde görülen sektörel değişim, büyüme aşamalarını yansıtmaktadır. Benzer yaklaşım Rostow'un kalkış aşamaları tezinde de görülmektedir.

Vernon tarafından geliştirilen Ürün Dönemleri Teorileri bölgesel kalkınmayı, bölgenin ihracat yapan endüstrilerinin yapısındaki değişimle açıklamaktadır. Yeni bir ürünün olgunlaşabilmesi için, Ar-Ge firmalarına veya nitelikli işgücüne yakınlık önemli olmaktadır. Bu nedenle firmalar büyük ve gelişmiş şehirleri tercih etmektedirler. Ancak ürün olgunlaştığında, başka bir deyişle üretim teknolojisi standartlaşıp ürünün ihracatı yapıldığında bu ihtiyaç ortadan kalkmakta ve az gelişmiş bölgeler üretim için tercih edilmektedir. Markusen'in Ürün Dönemleri Teorisi'ni uyarlayarak geliştirdiği Kâr Dönemleri Teorisi'nde ise, ürün dönemlerinde görülen mekânsal rekabetin çeşitli piyasa yapıları oluşturarak "kâr dönemlerini" ortaya çıkaracağı söylenmektedir.

1980'lerin başlarında ortaya çıkan Endüstriyel Yeniden Yapılanma Teorileri ve Esnek Uzmanlaşma ve Ağ Kuramı, hizmet sektörünün önem kazanması, uluslararası faktör hareketliliğinin artması ve işgücünün bölgeler arası dengesiz dağılımının büyümesi gibi endüstriyel organizasyonun yapısındaki değişimlerin bölgesel sermaye ve emek piyasalarını nasıl etkilediğini araştırmaktadırlar. Esnek Uzmanlaşma ve Ağ Kuramı, bölgesel ekonomiyi etkileyen kilit faktörlerin piyasa ihtiyaçlarına göre *esnekleştirilen* emek ve sermaye kullanımını olduğunu vurgulamaktadır.

Uluslararası ekonomideki yapısal değişimlerin az gelişmiş bölgelere çözüm olamaması sonucu bölgesel temelde yeniden yorumlanan Marksist bakış açısı ise, bölgelerin az gelişmişliğine kapitalist üretim ilişkilerinin yol açtığını belirtmektedir. Marksist teorilere göre, az gelişmiş bölgeler ya sömürge yönetimi ya da ticari ve finansal hegemonya aracılığı ile gelişmiş kapitalist bölgeler tarafından sömürdükleri için az gelişmiş olarak kalmışlardır.

2.4.4. Değişen Neo-klasik İktisadi Bakış Açıları

Bölgesel iktisadi kalkınma yazınındaki son gelişmeler, Neo-klasik Dışsal Büyüme ve Ticaret Teorilerinin eksik yönleri göz önüne alınarak geliştirilen *İçsel Büyüme Teorisi* ve *Yeni İktisadi Coğrafya Teorisine* dayanmaktadır (Dawkins, 2003, s.147).

İçsel büyüme teorisi, Neo-klasik Dışsal Büyüme Teorisi'nin dışsal olarak ele aldığı teknolojiyi, Ar-Ge ve beşeri sermaye ile içselleştirerek, büyümeyi sistemin içindeki içsel faktörlerle açıklayabilmektedir. Devletin özellikle beşeri sermayenin eğitimindeki rolünü vurgulayan model, Neo-klasik dışsal büyüme modelinden, devletin iktisadi hayatta aktif rol alması gerektiği vurgusu bakımından farklılaşmaktadır. Bunun da ötesinde içsel büyüme modelleri, gerekli politikalar yapılmadığı takdirde, Neo-klasik Dışsal Büyüme Teorilerinin öngördüğü yakınsama hipotezinin gerçekleşmeyeceği hipotezini savunmaktadır (Atamtürk, 2007, s. 91-92).

2.4.5. Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi

İncelenen Kalkınma ve Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorileri, iktisadi kalkınma yazınına çeşitli bakış açıları kazandırsalar da, gerçeklerle bağdaşmayan varsayımlar ve matematiksel modellemenin yetersizliği gibi nedenlerden ötürü yeterli ve bütüncül bir bakış açısı geliştirememişlerdir. Krugman'ın öncülüğündeki Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi bu boşluğu doldurmak amacıyla. Nitekim Krugman (1998a, s. 25), Kalkınma İktisadi'nin altın yıllarını yaşadığından sonra, 1970'lerden itibaren düşüşe geçişini, teorilerin yoksunluğundan çok, modelleme eksikliğine bağlamıştır. Örneğin, Hirschman'ın ortaya koyduğu *ileri ve geri bağlantılar*, Krugman'ın Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi modellerinde ifadesini bulmaktadır. Kalkınma Teorilerinde sıkça vurgulanan ölçek ekonomileri kavramı eksik rekabete ilişkindir ancak yazında ölçek ekonomileri, tam rekabet piyasa yapısı çerçevesinde düşünüldüğü için modellenememiştir. Ayrıca, Bölgesel Kalkınma Teorilerinde mekân unsuru gözetilse de, ölçeğe göre artan getiri, eksik rekabet ve mekân unsurları genel bir denge modeli içinde ele alınmamıştır (Krugman, 1998a, s.56). Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi'ni yeni kılan unsur da, kalkınma ve bölgesel kalkınma yazınındaki bilgiler ışığında, eksik rekabeti modelleyebilmesi olmuştur.

Neo-klasik İktisat'ın standart varsayımlarını bir kenara bırakan Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi, kuruluş yeri ve yığılma dışsallıklarından kaynaklanan bölge temelindeki mekânsal dengesizlikler¹² üzerinde durarak, kalkınma anlayışına mekân boyutunu dahil etmeye çalışmaktadır. Ayrıca, iktisadi faaliyetlerin dağılımında coğrafi değişkenlerin yanı sıra, altyapı ve kamu hizmetleri gibi ekonomik değişkenlerin etkisini de inceleyerek mekânsal dengesizliklerin nedenlerini araştırmaktadır (Kanbur ve Venables, 2005, s.9).

İktisadi faaliyetlerin çoğunun coğrafi olarak belirli yerlerde yoğunlaştığı bir gerçektir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki insanların çoğu metropollerde yaşamakta, birçok sanayi kolu da coğrafi olarak kümelenmektedir. Ancak, dünyada herkes tek bir

---

¹²Mekânsal dengesizlik genellikle kişiler arası gelir, tüketim, eğitim, sağlık gibi eşitsizliklerin mekânsal boyutları göz önüne alınarak incelenmektedir. Örneğin belirli mekânsal birimler arası kişi başına gelirdeki farklılıklar mekânsal dengesizliği ölçmenin yollarından biridir (Kanbur ve Venables, 2005, s. 8).

şehirde yaşamamakta veya her bir ürünün üretimi tek bir noktada yapılmamaktadır. Gözlemlenen dünyada, iktisadi faaliyetlerin belirli yerlerde toplanmasına neden olan merkezci ve tam tersine farklı yerlere yönelmesine yol açan merkezkaç kuvvetleri bulunmaktadır. Coğrafi yoğunlaşmayı etkilediği düşünülen faktörler aşağıdaki tabloda verilmektedir (Krugman, 1998b, s.2-3).

Tablo 1: Merkezci ve Merkezkaç Kuvvetler

Merkezci Kuvvetler	Merkezkaç Kuvvetler
Pazar büyüklüğü etkisi (ileri ve geri bağlantılar)	Hareketsiz üretim faktörleri
Yoğun işgücü piyasası	Arazi rantları
Saf dışsal ekonomiler	Saf negatif dışsal ekonomiler

Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi teorik temellerini, bütün yığılma ekonomilerinde görülebilecek olan bu merkezci ve merkezkaç kuvvetlerin bileşkesine oturtmuştur (Krugman, 1998b, s.4).

Fujita ve Mori'ye (2005, s.380) göre ise, Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi dört olgu etrafında şekillenmektedir:

- Tüm mekânsal ekonomi genel denge modeli çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu yaklaşım da Yeni İktisadi Coğrafya Teorisini, geleneksel Kuruluş Yeri Teorisi ve Ekonomik Coğrafya'dan ayırarak yeni kılmaktadır.
- Firma düzeyinde artan getiriler veya bölünmezlikler, ekonominin *her hanehalkının sadece kendisi için üretim yaptığı arka bahçe kapitalizmine* dönüşmesini engellemektedir. Artan getirilerin varlığı da, piyasa yapısının eksik rekabet piyasası olduğunu göstermektedir.
- Ulaştırma maliyetleri mekânsal analizi gerekli kılmaktadır.
- Üretim faktörlerinin ve tüketicilerin mekânsal hareketliliği yığılma için bir önkoşul olarak görülmektedir.

Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi'nde merkez-çevre, bölge-şehir ve uluslararası ticaret ilişkilerini açıklamaya yönelik olmak üzere üç temel model bulunmaktadır (Fujita ve Mori, 2005, s.380).

2.4.5.1. Merkez-Çevre Modeli

Merkez-çevre modelindeki temel amaç, firma düzeyindeki artan getiriler, ulaştırma maliyetleri ve faktör hareketliliği arasındaki etkileşimin nasıl bir mekânsal ekonomik yapı oluşturduğunu ve bu yapıyı ne yönde değiştirdiğini ortaya koymaktır (Fujita ve diğerleri, 1999, s. 61). Birçok Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi modelinde de kullanılan merkez-çevre modelinin varsayımları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir (Garretsen ve Martin, 2010, s.134).

Tablo 2: Merkez-Çevre Modelinin Temel Varsayımları

Tüketim	Tüketiciler çok çeşitli malları tercih edebilmekte ve faydalarını sabit ikame esnekliği fonksiyonu ile maksimize etmektedirler. Tüketici tercihleri bölgeden bölgeye farklılık göstermemektedir.
Üreticiler	Atomistik, kârını maksimize eden her bir üretici tek bir malı tek bir fabrikada üretmektedir. Ölçek ekonomileri geçerli olduğu için tek bir fabrikada üretim, ayrı ayrı fabrikalarda üretimden daha kârlı olmaktadır. Firmalar pazar (talep) yakınında kurulmayı tercih etmektedirler.
İşçiler	Emek faktörü mekâna bağlı reel ücret farklılıklardan dolayı bölgeler arasında serbestçe hareket etmektedir. Bunun bir sonucu olarak işgücü piyasaları aynı anda dengeye gelmektedir.
Piyasa Yapısı	Tam rekabet piyasasının geçerli olduğu geleneksel (tarım) sektörü ve eksik rekabet piyasasının geçerli olduğu sanayi sektörü olmak üzere iki sektör bulunmaktadır.
Ticaret/Ulaştırma Maliyetleri	Ulaştırma sırasında malın bir kısmının yok olması olarak nitelendirilen “buzdağı” tipi bir taşıma söz konusudur. Bu nedenle piyasaya ulaşımın kolay olduğu bölgeler tercih edilmektedir.
Coğrafi Alan	İktisadi faaliyet varsayımsal olarak eşit büyüklükteki iki tane yerleşim yerinde gerçekleşmektedir. Bu yerleşim yerleri ülke, bölge veya şehir olarak tanımlanabilmektedir.

Modele göre, yığılmaya yol açan merkezci ve yayılmaya yol açan merkezkaç kuvvetler arasındaki çekişme merkez-çevre yapısını belirlemektedir. Ulaştırma maliyetleri coğrafyaya dair bir değişken olarak kilit bir rol oynamakta ve yığılma ya da yayılmayı belirlemektedir. Modeldeki merkezci kuvvetler, pazar büyüklüğü ve yaşam maliyetidir. İki bölgeli modelde, firmalar daha çok işçinin bulunduğu bölgede faaliyet göstermeyi daha kârlı bulurken, işçiler de yaşam maliyetlerinin daha düşük olduğu, firmaların yoğunlaştığı bölgeleri tercih etmektedirler. Merkezkaç kuvvetler ise rekabet ile ilgilidir. Yığılmanın olduğu merkez bölgede, daha çok firmanın olması daha çok rekabet ve böylelikle fiyatların düşmesi anlamına gelmektedir ki bu da firmaların çevre bölgelere hareket etmesine neden olmaktadır. Bu noktada ulaştırma maliyetleri, sanayi sektörünün tamamen merkez bölgede yoğunlaşp yoğunlaşmayacağını belirlemektedir (Fujita ve diğerleri, 1999, s. 65; Garretsen ve Martin, 2010, s.134).

Sonuçta, merkezci kuvvetler merkezkaç kuvvetlerden büyük olduğunda sanayi sektörü tek bir bölgede yoğunlaşmakta ve merkez-çevre yapısı meydana gelmektedir (Fujita ve Mori, 2005, s.381).

2.4.5.2. Bölge ve Şehir Sistemleri Modeli

İki bölgeli ekonominin gerçek hayat gözlemleriyle bağdaşmadığı ilkesinden hareketle geliştirilen Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi'nin bölge ve şehirlerle ilgili modelleri, merkez-çevre modelinin ikiden fazla bölge için genişletilmiş halidir (Fujita ve Mori, 2005, s. 381).

Modelde mekânsal alan, arazinin eşit olarak dağıldığı bir doğru olarak tanımlanmaktadır. Ekonomideki bütün işçiler aynı nitelikte olup, mekân ve meslek seçimlerinde özgürdürler. Tarım mallarının üretiminde hem emek hem de toprak faktörü kullanılmaktadır. Ayrıca, ulaştırma maliyetlerinin hem tarım hem de sanayi malları için pozitif olduğu varsayılmaktadır. Bu modelde, merkezkaç kuvvetlerin kaynağı olan tarımsal arazi, tek sabit faktördür. Modelin diğer modellerden farklı bir varsayımı ise, nüfus yoğunluğuna ilişkindir. Nüfus artışı, tarımsal alanlara olan yerel talebi arttırmakta ve şehirlere kıyasla bu alanlara yerleşmek daha kazançlı olmaktadır. Sonunda da, nüfus artışı yeni şehirlerin oluşmasına neden olmaktadır. Bu durumda, pazar potansiyeli iktisadi faaliyetin yerini belirlemede önemli olmaktadır. Yeniden düşünülen merkezci

ve merkezkaç kuvvetler göz önüne alındığında modelin önerisi, tüm olası farklı denge yerleşim yerlerine rağmen, mekânsal yapının Merkezi Yerler Teorisi'nde olduğu gibi hiyerarşik bir düzene sahip olacağı şeklindedir (Fujita, 2010, s. 27-28).

2.4.5.3. Uluslararası Ticaret Modelleri

Dış ticareti açıklamaya ilişkin Yeni İktisadi Coğrafya modelleri, incelenen diğer iki modeldeki gibi üretim faktörlerinin yığılmasından çok, belirli endüstrilerin coğrafi yığılmalarının sebeplerini araştırmaktadır. Uluslararası uzmanlaşma ve ticaret bağlamında ele alınan endüstrilerin yığılması konusunun modellenmesinde ise emek faktörü artık ülkeler arasında hareketsiz kabul edilmektedir (Fujita ve Mori, 2005, s.383-384). Bu bağlamda ilk modeller Venables tarafından geliştirilmiştir.

Venables'a göre, endüstriler girdi-çıkıtı yapısı ile dikey olarak birbirlerine bağlantılı olduklarında, geri bağlantı endüstrisi ileri bağlantı endüstrisinin pazar durumunu belirleyecektir. Pazara yakınlık önemli olduğu için, ileri bağlantı endüstrisi görece daha çok geri bağlantı endüstrisinin olduğu yerlerde konumlanmak isteyecektir. Endüstriler arasında talep bağlantısının yanı sıra, maliyetten kaynaklanan bağlantılar da vardır. Geri bağlantı endüstrileri görece daha çok ileri bağlantı endüstrilerin olduğu yerlerde konumlandıklarında ticaret kaynaklı maliyetlerini azaltmış olacaklardır. Böylelikle talep ve maliyet bağlantıları birlikte, iktisadi faaliyetin tek bir noktada yığılmasına neden olmaktadır. Eksik rekabetin ve ölçek ekonomilerinin geçerli olduğu ileri ve geri bağlantılı sektörlerdeki talep ve maliyet bağlantıları merkezci kuvvetleri oluştururken, hareketsiz üretim faktörlerinin ve nihai tüketici talebinin konumu merkezkaç kuvvetleri oluşturmaktadır. Bu kuvvetler arasındaki denge endüstrilerin yapısına, endüstriler arasındaki dikey bağlantıların gücüne ve yerleşimler arasındaki ticaret maliyetlerine bağlıdır. Sonuçta, dikey bağlantıların güçlü ve ticaret maliyetlerinin yüksek olduğu durumda, ekonomik entegrasyon tek bir noktada kümelenmeye yol açabilecektir (Venables, 1996, s.341-342).

3.BÖLÜM

BÖLGESEL İKTİSADİ KALKINMA VE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR İLİŞKİSİ

Doğrudan yabancı yatırım, bir ülkedeki yerleşik birimlerin (doğrudan yatırımcı) başka bir ülkede yerleşik olan bir kuruluştaki (doğrudan yatırım kuruluşu) uzun vadeli bir kazanç elde etmek amacıyla yaptıkları bir uluslararası yatırım çeşididir. Burada vurgulanan uzun dönemli ilişki, doğrudan yatırımcının doğrudan yatırım kuruluşunun yönetiminde söz sahibi olmasıyla mümkün olmakta, yabancı yatırımcının en az %10 hisse payı sözü edilen ilişki için yeterli bulunmaktadır (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı [OECD], 1996, s.7-8). Başka bir tanımla DYY, bir ülke borsasında işlem gören şirketlerin hisselerinin bir diğer ülke veya ülkelerin kuruluşları tarafından satın alınmasını ifade eden portföy yatırımları dışında kalan ve bir veya birden fazla uluslararası yatırımcının tamamına sahip olarak veya birkaç firma ile ortaklık halinde gerçekleştirdiği yatırımlar olarak ifade edilmektedir (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 2000, s.1). Doğrudan yatırım kuruluşları, bağlı ortaklıklar, iştirakler ve şubeler şeklinde olmakta, doğrudan yatırım ilişkisi ise ortak politika yapım süreci, şirketler arası madde alışverişi ve yönetici personel değişimi ve teknik bilgi sağlanması gibi faaliyetler üzerinden yürümektedir (OECD, 1996, s. 9).

1980'lerde ivme kazanan küreselleşme olgusu Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ), uluslararası kuruluşlar ve Avrupa Birliği ile Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği gibi bölgesel bloklardan oluşan yeni aktörlerin oluşmasına ve önem kazanmasına neden olmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak, 1990'larda doğrudan yabancı yatırımlar dünya ticaretinden üç misli, dünya toplam üretiminden de dört misli daha hızlı bir büyüme göstererek daha da büyümüştür. Günümüzde gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelere doğrudan yabancı yatırım akışı ve küresel entegrasyon süreci devam etmektedir (Tümerekin ve Özgüç, 2005, s.33-43)

Türkiye de bu küresel entegrasyon sürecine dönemin şartlarını yerine getirmeye çalışarak dahil olmaktadır. DYY'nin gerçekleşmesi için uluslararası sözleşmeler ve ev sahibi ülkenin yasal düzenlemeleri gerekli bir koşul olarak görülmektedir. Türkiye bu

koşullara liberalleşme süreci doğrultusunda¹³ uyum sağlayarak, gerekli yasal çerçeveyi hazırlamıştır. DYY ile ilgili yasal mevzuatlar yerli ve yabancı ayrımı gözetmemekte, kâr transferi ve gayrimenkul edinimi gibi konularda yabancı yatırımlara serbestlik tanımaktadır. Ayrıca Türkiye, Dünya Bankası bünyesinde oluşturulan Yatırım Uyuşmazlıkları İçin Uluslararası Merkez ve Çok Taraflı Yatırım Garanti Kuruluşu Sözleşmesi gibi uluslararası sözleşmelere de imza atmıştır (Elmas, 2008, s. 426-429). Sonuçta, Türkiye doğrudan yabancı yatırımlarla ilgili konuları yasal zemine oturtarak, DYY girişlerinin süreklilik göstermesine çabalamaktadır.

Tablo 3: 1980-2002 Arası Türkiye'deki Yabancı Sermaye Yatırımları (milyon dolar)

Yıllar	İzin Verilen Yabancı Sermaye	Fiili Giriş
1980	97.00	35
1981	337.51	141
1982	167.00	103
1983	102.74	87
1984	271.36	162
1985	234.49	158
1986	364.00	170
1987	655.24	239
1988	820.52	488
1989	1.511.94	855
1990	1.861.16	1.005
1991	1.967.26	1.041
1992	1.819.96	1.242
1993	2.063.39	1.016
1994	1.477.61	830
1995	2.938.32	1.127
1996	3.835.97	964
1997	1.678.21	1.032
1998	1.646.44	976
1999	1.699.57	817
2000	3.477.42	1.719
2001	2.725.28	3.288
2002	2.242.92	590

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2012.

¹³ 1954 yılında kabul edilen “Yabancı Sermaye Kanunu” ile 2003 yılında yürürlüğe giren “Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu” arasındaki DYY ile ilgili yasal mevzuatların, liberalleşme sürecine paralel bir şekilde hazırlandığı söylenebilir.

Tablo 3, Türkiye’de liberalleşme hareketlerinin hız kazandığı 1980’li yıllardan, 2002 yılına kadar DYY girişlerinin seyrini göstermektedir. Kalkınma için gerekli sermaye birikimini yurt içi kaynaklarının yetersizliği nedeniyle yabancı sermaye girişi ile sağlamaya çalışan Türkiye’de, 1980 yılına kadar yabancı sermaye kayda değer bir artış gösterememiştir. Ancak 1980’de 35 milyon dolardan, 1981’de 141 milyon dolara yükselmiştir. Benzer ani yükselmeler 1986 ve 1992 yıllarında yapılan mevzuat değişiklikleri sonrasında görülmüştür. 1990’lı yıllarda Türkiye’ye gelen yabancı sermayenin yıllık ortalama 1 milyar dolara ulaştığı gözlenmiştir (DPT, 2000, s.9).

Tablo 4: 2003-2011 Arası Türkiye’ye DYY Girişleri (milyar dolar)

Yıllar	DYY Girişi
2003	1.8
2004	2.8
2005	10
2006	20.2
2007	22
2008	19.5
2009	8.4
2010	9
2011	15.9

Kaynak: T.C. Başbakanlık Türkiye Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı, 2012.

2003 ve 2007 yılları arası incelendiğinde ise, yabancı sermaye girişlerinin yükselen bir eğilim izlediği görülmektedir. Öyle ki 2003 yılında 1.8 milyar dolar olan yabancı sermaye miktarı, 2007 yılında 22 milyar dolar olmuştur. Ayrıca 1980’li yıllarda yabancı sermaye daha çok imalat sektörünü tercih ederken, 2004 yılını takip eden yıllarda daha çok bankacılık ve telekomünikasyon sektörlerini tercih etmiştir. Bu duruma kapitalizmin kendi dinamiklerinin yanı sıra, 2006 yılı için toplam DYY miktarının % 21’ine ulaşan özelleştirmeler de yol açmıştır (Elmas, 2008, s. 433-434).

Türkiye’ye DYY girişlerinin güncel durumu incelendiğinde ise, 2007 yılında 22 milyar dolar olan DYY miktarının küresel ekonomik krizle birlikte azalıp, 2009 yılında 8,4 milyar dolara indiği görülmektedir. Şüphesiz bu gerilemede 2008 Dünya Global Mali Krizi’nin etkisi büyüktür. 2011 yılında ise toplam DYY miktarının 15,9 milyar dolara ulaşması DYY girişi açısından bir toparlanmaya işaret etmektedir. Görüldüğü üzere

Türkiye DYY akışından pay almaya çalışmakta ve bunun için gerekli yasal çerçeveyi uygulayarak akışı hızlandırmaktadır.

Ülkeye yabancı yatırım çekmek yalnızca Türkiye için değil, diğer ülke ekonomileri için de önemli bir konudur. Azgelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin iç tasarruf yetersizliği nedeniyle yeterince yatırım yapamamaları, vasıflı işgücü eksiklikleri ve teknolojik geri kalmışlıkları, bu ülkelerin kalkınmalarının önünü tıkayabilmektedir. Tasarruf, yatırım ve beraberinde gelen etkin üretim açığını kapatmanın yolu ya dış borçlanma ve dış yardımlardan ya da yabancı yatırımlardan geçmektedir. Dış borçlanma yolu uzun dönemde sürdürülebilir olmadığından yabancı yatırımlar kalkınma için daha fazla önem kazanmaktadır (Yavan ve Kara, 2003, s. 20). Özellikle doğrudan yabancı yatırımlar gittikleri ülkelerin ekonomik, çevresel ve sosyal yaşamlarını etkilemekle beraber, bölgesel kalkınmalarında da rol oynamaktadırlar.

3.1. DYY' NİN BÖLGESEL KALKINMAYA ETKİSİ

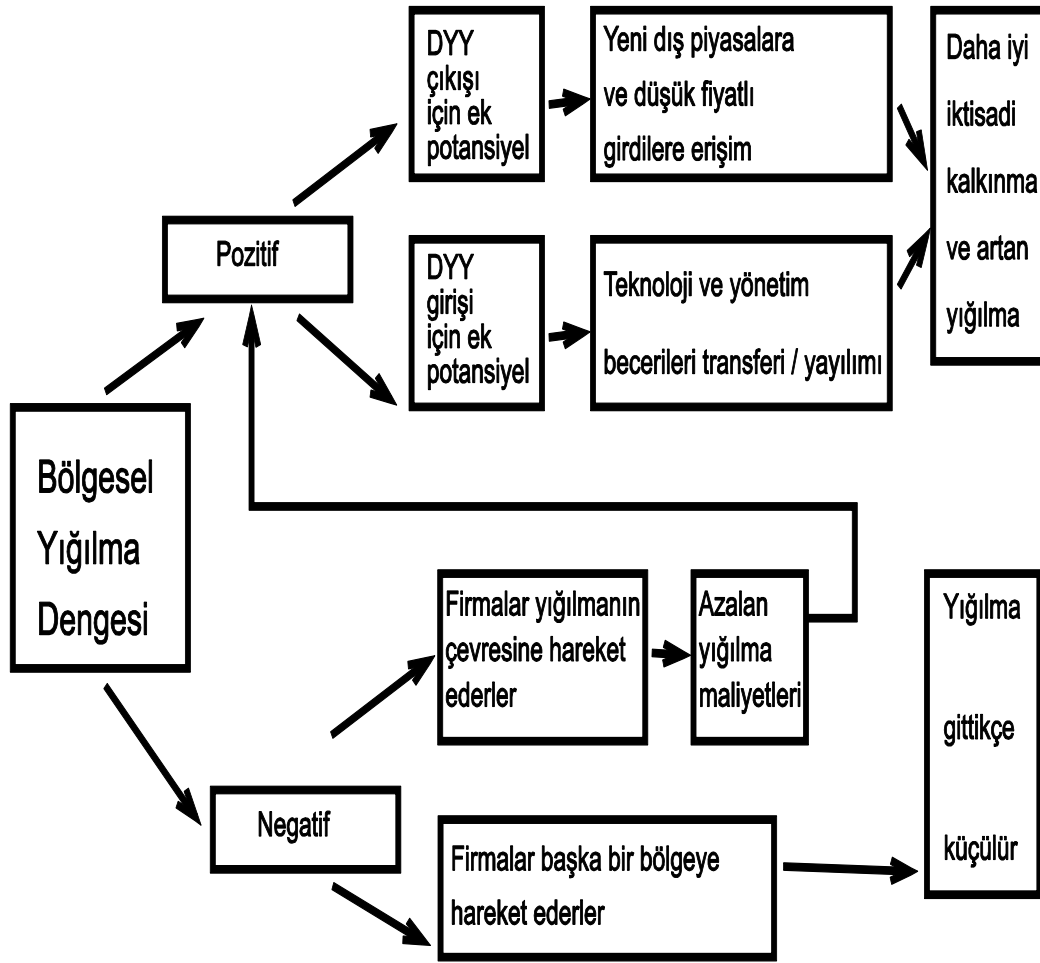
DYY bir bölgeyi doğrudan veya dolaylı olarak birçok şekilde etkileyebilmekle birlikte, bölgeler için DYY çekmek, çeşitli ekonomik getirileri dolayısıyla önemli olabilmektedir. Bu getiriler arasında yeni istihdam olanakları yaratılması, daha sonra yerel firmaların da gelişimine katkıda bulunacağı düşünülen yeni üretim teknikleri ve bilginin yayılımı gibi unsurlar yer almaktadır. Diğer taraftan, DYY'nin bölgesel ekonomilerde niteliksiz işgücünü düşük ücretle çalıştırması, ekonomik şoklara karşı aşırı duyarlı olması, bölgesel ekonomiyle tam entegre olamaması gibi nedenlerle bulunduğu bölgelerde ekonomiyi istikrarsızlaştırdığını savunan görüşler de mevcuttur (J. Jones ve Wren, 2005, s.71).

DYY'nin yapıldıkları bölgesel ekonomiye olumlu etkileri sadece gelir ve istihdam yaratmasıyla sınırlı değildir. Piyasaya-erişim ve verimlilik olmak üzere iki türlü yayılma etkisi şeklinde görülen dışsallıklar da olumlu etkiler arasında sayılmaktadır. Piyasaya-erişim şeklinde görülen yayılma etkisi, yerel firmaların DYY aracılığıyla dağıtım ağları veya ihracat pazarları hakkında bilgiye ulaşabilmeleri olarak tanımlanmaktadır (J. Jones ve Wren, 2005, s.72). Diğer yandan, bir DYY ülkeye geldiğinde yerel firmaların verimliliğini arttırmaktadır ve bu durum çoğunlukla DYY'nin üretim faaliyetlerinin bağlantı etkileri ile ilgilidir. Geriye bağlantılı üretim faaliyetleri yapan DYY daha çok

petrol ve maden gibi doğal kaynakları çıkarmakta, işletmekte veya satışını yapmaktadır. İleriye bağlantılı üretim faaliyetlerinde, doğrudan yatırımcı firma genellikle kendi ülkesindeki pazarın sınırlı olması dolayısıyla yabancı ülkelerdeki satış faaliyetlerini düzenlemektedir. Yatay bağlantılı üretim faaliyetlerinde ise, yatırım yapılan ülkedeki bağlı şirkete sermaye ile birlikte üretim için gerekli teknoloji, teknik yardım (know-how) ve işgücü transfer edilerek bağlı şirketin ana firmanın üretim stratejisi doğrultusunda üretim yapması sağlanmaktadır (DPT, 2000, s.3). Bu bağlantı etkilerinden faydalanan yatırım yapılan ülkedeki yerel firmalar doğrudan yabancı yatırımlara uyum sağlayarak verimlilik ve kapasitelerini arttırmaktadırlar.

DYY'nin bölgesel kalkınma üzerinde oynadığı rol yığılma etkileri üzerinden de incelenebilmektedir. Daha önce bahsedildiği üzere firmalar yerelleşme veya kentleşme ekonomilerinin sağladığı dışsallıklardan faydalanmaktadırlar. Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi kavramlarıyla, bu yığılma etkileri DYY için merkezci kuvvetleri oluştururken, yığılma etkisinin neden olduğu yüksek kira/ işgücü fiyatları veya aşırı kalabalıklaşmadan kaynaklı yetersiz altyapı gibi dezavantajlar da merkezkaç kuvvetleri oluşturmaktadırlar. Bu durumda yığılmanın merkezci kuvvetlerinin merkezkaç kuvvetlerini dengelediği bir *yığılma dengesinden* bahsedilmekte ve pozitif yığılma dengesi negatif yığılma dengesine tercih edilmektedir. Bunun nedeni, yığılmanın faydasının daha büyük olduğu durumda, yığılmanın olduğu merkezdeki firmaların çevredekilere göre rekabet üstünlüğü sağlayarak daha üstün ekonomik performans göstermeleridir. Sonuçta, pozitif yığılma dengesinin olduğu bölgelere daha fazla DYY akışı olmakta ve böylelikle bölgenin daha fazla kalkınması sağlanmaktadır (Knödler ve Albertshauser, 2001, s.11-14). Yığılma etkileri, DYY akışı ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişki Şekil 3'de özetlenmektedir.

Şekil 3: Yığılma Etkileri, DYY ve Bölgesel Kalkınma Etkileşim Şeması

Kaynak: Knödler ve Albertshauser, 2001, s.14.

3.2. DYY BELİRLEYİCİLERİ; NEDEN VE NASIL?

Dünya’da ve Türkiye’de DYY’nin ülke ekonomisinin istihdamına, üretim tekniklerine, bilgi artışına özetle büyümesine ilişkin çok çeşitli görüşler, bu konuya ilişkin çeşitli ampirik araştırmalarla test edilmektedir. DYY’nin ülke ve bölge kalkınmasına olumlu katkı yaptığı görüşünden hareketle ise, araştırma sorusu “DYY belirleyicileri” üzerinde yoğunlaşmaktadır çünkü “kalkınma aracı olarak ülkeye veya bölgeye DYY çekmek” politikası benimsendikten sonra öncelikli olarak DYY’nin neden belirli alanlara yöneldiğinin; bu yönelimde nelerin etkili olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Bu tespit, şu ana kadar incelenen Kuruluş Yeri Teorisi’nden, Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi’ne kadar mekânsal analizin yer aldığı tüm teorilerden faydalanılmaktadır.

Ayrıca ülke bazında DYY belirleyicileri incelenirken, makroekonomik politikalar, bölgesel ticaret anlaşmaları veya döviz kuru gibi değişkenler de göz önüne alınmaktadır.

3.2.1. DYY'nin Mekânsal Belirleyicilerine Genel Bir Bakış

Doğrudan yabancı yatırımların mekânsal belirleyicileri üzerinde odaklanmış birçok teori bulunmaktadır. Teorilerin genel bir değerlendirmesi yapıldığında, belirleyiciler arasında piyasanın büyüklüğü ve büyüme potansiyeli, işgücü piyasası, makroekonomi politikaları, içe dönük yatırım politikaları, sanayileşme, bölgede daha önceden var olan DYY, bölgesel ticaret anlaşmaları ve bilgiye erişim gibi faktörleri sıralamak mümkün gözükmektedir (J. Jones ve Wren, 2005, s. 46-48; Kar ve Tatlısöz, 2008).

Piyasanın Büyüklüğü ve Büyüme Potansiyeli: Piyasa büyüklüğü ile DYY'nin kuruluş yeri seçimi arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmektedir çünkü piyasa büyüklüğü daha fazla pazar payı ve daha fazla kazanç anlamına gelmektedir. Ayrıca DYY büyüme potansiyelinin yüksek olduğu piyasalara girmeyi tercih etmektedir.

İşgücü Piyasasının Yapısal Özellikleri: Yatırım yapılacak bölgelerde yeterince geniş bir işgücü havuzunun olması yabancı firmaların tercihlerinde etkili olmaktadır. Bunun yanı sıra, işgücü maliyetleri, sendikalaşma oranı ve işgücü piyasası esnekliği bu tercihte etkili olan diğer faktörlerdir. İşgücü maliyetleri incelendiğinde, vasıflı işgücünün verimlilik artışı sağladığı görülsede, DYY ile maliyetler arasında negatif bir ilişki olduğu görülmektedir. Çalışmalar sendikalaşma oranının yüksek ücrete yol açarak negatif yönlü ancak belirli normlar sayesinde daha verimli bir işgücü yaratarak pozitif yönlü olmak üzere iki şekilde de DYY üzerinde etkili olabildiğini göstermektedir. İşgücü piyasası esnekliği ise çoğunlukla pozitif bir etkiye sahip olmaktadır.

Makroekonomi Politikaları: Kurumlar vergisi oranları ve döviz kurları makroekonomik politikalar çerçevesi içinde ele alınan en yaygın faktörlerdir. Kâr oranını azalttığı için yüksek vergi oranı yabancı yatırımlar üzerinde caydırıcı bir etki yapmakta, döviz kurlarının net etkisi ise belirsiz kalmaktadır. Örneğin, yatırım yapılan yerel ülkenin ulusal parası değer kaybettiğinde, yabancı firmanın bu ülkede üretim yapmasını daha ucuz kılmakta ancak yabancı firmanın ülkesine geri götüreceği kârların değerini düşürmektedir.

İçe Dönük Yatırım Politikası: Hükümet ve kurumları DYY çekebilmek için finansal veya finansal olmayan yollara başvurabilmektedirler. Bu politikalara örnek olarak endüstrilere özel olarak ayrılmış alanlar, fabrika kurulumu için verilen teşvikler, işgücünün eğitilmesi için verilen özel kurslar ve bölgedeki iletişim ağları ile yollar gibi altyapı yatırımları verilmektedir.

Sanayileşme: Sanayileşmesini tamamlamış bölgelerde daha çok firmanın bir arada oluşu dışsal faydaları arttırdığı için, sanayileşmenin yüksek olduğu bölgelere daha çok DYY yapılması beklenmektedir.

Bölgede Daha Önceden Var olan DYY: Yığılma ekonomisi kapsamında incelenen bu faktör, yeni yatırımlar için sinyal görevi görmekte ve dolayısıyla DYY açısından bakıldığında risk azaltıcı faktör olarak ele alınmaktadır.

Bölgesel Ticaret Anlaşmaları: Piyasa büyüklüğünü artırması, yatırım ve ticaretin önündeki engelleri kaldırması ve kârlılığını artırması nedeniyle bölgesel ekonomik entegrasyonlar da doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını belirleyen diğer bir faktör olarak görülmektedir.

Bilgiye Erişim: Bilgiye erişim faktörü doğrudan yabancı yatırımların neden özellikle çevreye değil de merkezde kurulabileceklerini açıklamaktadır. Coğrafi uzaklık nedeniyle asimetric bilgiye sahip olan DYY, bu olumsuzluktan korunmak için ülkenin daha iyi altyapı ve yönetim olanaklarının olduğu merkeze yönelmektedir. Ancak son zamanlarda ortaya çıkan ulaşım ve haberleşme teknolojilerindeki önemli gelişmeler bilginin yayılımını kolaylaştırmakta ve uluslararası yatırımların hareketliliğini artırmaktadır.

3.2.2. Dünya’da ve Türkiye’de DYY Belirleyicileri Üzerine Yapılan Çalışmalar

DYY belirleyicilerine ilişkin yapılmış olan çalışmaların genellikle ülke ve bölge bazında yapıldığı görülmektedir.

Ülke bazında yapılan çalışmalarda, belirleyicilerin genellikle firma açısından ve ev sahibi ülke açısından değerlendirildiği görülmektedir. Çok Uluslu Şirketlerin neden lisans sözleşmesi veya ihracat yolunu tercih etmeyip, yabancı ülkelere yatırım yapmayı

tercih ettikleri sorusunun cevabı genellikle Dunning'in OLI (Ownership-Location-Internalization) teorisinden hareketle mülkiyet-lokasyon-içselleştirme bağlamında açıklanmaya çalışılmaktadır. Tek merkezden yönetim, ev sahibi ülkedeki ucuz hammadde/ işgücü ve ev sahibi ülkeyle etkileşimden kazanılan avantajlar ÇUŞ'un yurt dışında yaptığı üretimi büyük ölçüde açıklamaktadır (Dunning, 2001). Ancak firma temelindeki bu unsurların gözlemlenmesi güç olduğu için, bu tarz hipotezlerin test edilmesi zorlaşmakta ve çalışmalar daha çok firma-dışı ancak firma kararlarını etkileyen değişkenlere odaklanmaktadır (Blonigen, 2005, s.384).

Blonigen, DYY belirleyicilerinin makro ekonomik değişkenlerine odaklanan çalışmaların daha çok ev sahibi ülkedeki döviz kuru, vergiler, kurumların kalitesi ve tarifeler gibi ticaret koruma önlemleri üzerinde yoğunlaştığını gözlemlemektedir (2005, s.385-396).

Makro ekonomik değişkenler bir tarafa, DYY'nin mekânsal belirleyicilerini geleneksel faktörler ve Yeni İktisadi Coğrafya faktörleri olmak üzere iki şekilde incelemek mümkündür (Xu ve diğerleri, 2009, s.4-6). Geleneksel faktörlerden en çok test edilenleri piyasa büyüklüğü ve işgücü piyasasının durumudur. Genellikle kişi başına GSYİH ile temsil edilen piyasa büyüklüğüne ilişkin sonuçları Head ve Ries (1996), Chyan ve Linda (2003), Bevan ve Estrin (2004), Duanmu ve Güney (2009) ile Mottaleb ve Kalirajan (2010) gibi yazarların farklı ülkeler için yaptıkları çalışmalarda görmek mümkündür. Bu çalışmalarda piyasa büyüklüğü ile DYY akışı arasında pozitif ilişki bulunmuştur.

İşgücü piyasasının durumu ise, işgücü maliyetleri ile işgücünün niteliği değişkenleri üzerinden araştırılmaktadır. Örneğin, Bevan ve Estrin (2004) AB üyesi ülkelerden Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri'ne giden DYY'nin belirleyicilerini inceledikleri çalışmada, işgücü maliyetleri ile DYY arasında negatif bir ilişki bulmuşlardır. Ayrıca Fu (2000) ile L. K. Cheng ve Kwan (2000) ise Çin için yaptıkları araştırmalarda, benzer sonuçlara ulaşmışlardır. İşgücünün çoğu nitelikli ise, işgücü maliyetleri yüksek olsa bile DYY için önemli bir çekim gücüne sahip olmaktadır.

Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi'nden hareketle belirlenen faktörler piyasaya yakınlık, altyapı olanakları ve yığılma etkileri olarak sıralanmaktadır (Xu ve diğerleri, 2009, s.5-

6). Teori, ölçeğe göre artan getiri ve ulaştırma maliyetlerinin ortak etkisi sonucu firmaların, ulaştırma maliyetlerini düşürmek için büyük piyasalara yakın bir şekilde konumlanacağını söylemekte; piyasanın büyüklüğü bir yana, bölgenin dış piyasalara ulaşabilme olanağı da önemli olmaktadır. Piyasaya yakınlık faktörleri çalışmalarda nadiren yer bulmaktadır.¹⁴ Örneğin Xu, Liu ve Qui (2009) çalışmalarında DYY'nin Çin'in merkez yerel piyasalarına yakın illere geleceği savını test etmiş ve beklenen sonuçlara ulaşmışlardır.

Gelişmiş fiziksel altyapı olanakları bilgi edinme ve ulaştırma maliyetlerini düşürdüğü için DYY akışında pozitif bir etkiye sahip olmaktadır. Nitekim bu etki birçok çalışma tarafından da doğrulanmıştır (Krugell, 2005; Mottaleb ve Kalirajan, 2010; Walsh ve Yu, 2010).

Yığılma etkileri ise, dışsal fayda sağladığı için DYY'nin mekân tercihinde etkili olmaktadır. Örneğin Head, Ries ve Swenson (1995) Japon firmalarının ABD eyaletlerindeki lokasyon tercihlerini inceledikleri çalışmada, daha önceden var olan Japon şirketlerin sayısını yığılma etkisini temsil etmek üzere kullanmışlar ve yığılma ekonomilerinin DYY tercihinde etkili olduğunu göstermişlerdir. Barry, Gölg ve Strobl (2003) İrlanda Cumhuriyeti'ndeki ABD sahipliğindeki firma kararlarında, yığılma ekonomilerinin etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Hong ve Chin'in (2007) çalışması da, Çin lojistik endüstrisinde faaliyet gösteren yabancı firmaların tercihlerinde yığılma ekonomilerinin etkili olduğu savını desteklemektedir.

DYY'nin Türkiye temelinde hareketlerini veya mekânsal belirleyicilerini inceleyen çalışmalar ise amaçlarına göre çeşitli faktörleri modellemektedirler.

Berköz (2001) hiyerarşik küme analizi tekniğini kullanarak Türkiye'de ve İstanbul'da faaliyet gösteren yabancı sermayeli firmaların (YSF) bölgesel dağılımını incelemiştir. Öncelikle Türkiye ve İstanbul'daki YSF'nin hangi ülkelerden, ne zaman ve hangi sektörlere geldiğini detaylı bir şekilde inceleyen Berköz, daha sonra illeri küme analizi

¹⁴ Burada DYY'yi yapacak ülkenin diğer ülkelere coğrafi uzaklığının etkisi ile ev sahibi ülke içindeki piyasaya coğrafi yakınlığının etkisi farklı anlamlara sahiptir. İlki Bevan ve Estrin (2004), Janicki vd. (2005), Aizenman ve Spiegel (2006), Duanmu ve Güney (2009) gibi çeşitli yazarlarca test edilmiş ve bu çalışmalarda coğrafi uzaklığın etkisi sınır-ötesi koordinasyonu güçleştirdiği için negatif bulunmuştur. Piyasa yakınlık DYY'nin ev sahibi ülke içinde piyasanın büyük olduğu yerlere yakın konumlanmasıyla ilgilidir.

teknikleriyle belirli bir *bölge* haline getirip, yabancı yatırımların hangi alt sektörlerde ve nerelerde yoğunlaştığını incelemiştir.

Erdal ve Tatoğlu (2002), Türkiye'ye 1980 ile 1998 yılları arasında giren DYY'nin mekânsal belirleyicilerini Johansen (cointegration) zaman serisi tekniği kullanarak araştırmışlardır. Bulgularına göre, piyasa büyüklüğü, altyapı ve dışa açıklık DYY çekmede etkili olurken, söz konusu dönemdeki ekonomik istikrarsızlık ve döviz kuru istikrarsızlığı daha fazla DYY gelmesine engel teşkil etmiştir.

Deichmanns, Karidis ve Sayek (2003) Türkiye'de 1995 yılında yatırım yapan 293 yabancı firmadan oluşan örnekleme şartlı logit modeli (conditional logit model) uygulayarak ve 76 ilin verisini kullanarak DYY belirleyicilerini araştırmışlardır. Çalışma sonuçlarına göre, bölgesel belirleyiciler bölgelerin özelliklerine göre değişmekle birlikte; yığılma ekonomileri, yerel finansal piyasaların derinliği, beşeri sermaye ve kıyı ulaşımı yer seçiminde etkili olmakta, ancak belirli bölgelerde kamu yatırımları DYY çekmede etkili olmamaktadır. Ayrıca yatırım kararları sektöre, yatırımın niteliğine ve yatırımın geldiği ülkenin niteliğine göre değişmektedir.

Berköz ve Türk (2007) DYY'nin il bazında yer seçimini etkileyen faktörleri 1990-2003 dönemi için incelemişlerdir. Çalışmada bağımlı değişkeni bir ildeki kümülatif olarak gerçekleşmiş DYY, sanayi sektöründeki DYY ve hizmet sektöründeki DYY olmak üzere üç farklı model kurularak sektörler arasındaki farklılıklar da ortaya konmaya çalışılmıştır. Hizmet sektöründe yer seçimi kararlarında kredi miktarının yüksekliği, GSYİH büyümesi, iyi nitelikte altyapı ve nüfus büyümesi etkili olurken; sanayi sektöründe yerel piyasanın büyüklüğü, ildeki önceki yabancı yatırım ve telekomünikasyon altyapısı gibi faktörler etkili olmaktadır. Sektör ayırımına gidilmediğinde ise, çalışma il bazında nüfusun büyümesi, önceki yabancı yatırımlar, alt yapı, banka kredilerinin miktarı, yerel pazarın büyüklüğü ve yığılma ekonomilerini işaret etmektedir.

Kar ve Tatlısöz (2008) 1980-2003 verilerini kullanarak uluslararası net rezervler, reel döviz kuru, gayri safi milli hasıla, dışa açıklık oranı, elektrik enerjisi üretim endeksi ve yatırım teşvikleri değişkenlerinin DYY çekmede olumlu bir role, reel döviz kuru ve

işgücü maliyetleri değişkenlerinin ise olumsuz bir role sahip olduğunu, basit regresyon analizi kullanarak açıklamaktadırlar.

Eşiyok (2011) Türkiye’de 1982-2007 dönemi için, 19 OECD Ülkesi’nden gelen DYY’nin belirleyicilerini iki yatay-kesitli panel veri yöntemi kullanarak kapsamlı bir şekilde analiz etmiştir. Çift taraflı olarak yapılan analizde, bahsi geçen ülkelerdeki ulusal gelirin, ana ülke ile ev sahibi ülke arasındaki kişi başına gelir farklılıklarının, yatırım serbestisinin ve Türkiye’ye ihracat yapmanın ticari maliyetinin artması durumunda, Türkiye’ye gelen DYY artmaktadır. Ayrıca Eşiyok, AB üyeliği beklentisi, istikrarlı hükümet, altyapı, çift yönlü döviz kuru, döviz kuru oynaklığı ve ticari açıklık gibi faktörlerin Türkiye’deki DYY miktarını belirlemede önemli bir role sahip olduğu bulgusuna ulaşmıştır.

DYY’nin Türkiye için belirleyicilerine ve dolayısıyla uygulanması gereken politikalara dair farklı görüşler mevcut olsa da, Türkiye’nin DYY konusunda sahip olduğu potansiyelin çok altında olduğu görüşü genel olarak kabul edilmektedir. Özellikle Türkiye gibi bölgesel dengesizliklerin fazla olduğu bir ülkede DYY, yerel yatırımı tamamlayıcı bir nitelikte görülerek bölgesel politika aracı olarak kullanılabilir ve tüm bölgelerde DYY çekmek için gerekli altyapı olanakları ve politik istikrar sağlandığında, DYY’nin sadece belirli bölgelerde toplanması önlenemez. Böylelikle DYY, Türkiye’nin kalkınmasında kilit bir rol üstlenebilir (Öğütçü, 2002, s.20).

4. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE USSYP'NİN BELİRLEYİCİLERİ ÜZERİNE PANEL VERİ ANALİZİ

Bu bölümde uluslararası sermayeli şirketlerin yatırım projelerini bölgesel düzeyde belirleyen faktörler, Bölgesel Kalkınma Teorilerinin en güncel teorilerinden biri olan Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi'ni temel alarak panel veri analizi yöntemi kullanılarak incelenecektir.

4.1. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ: PANEL VERİ ANALİZİ

Ampirik araştırmalarda yatay kesit verileri, zaman serisi verileri ve yatay kesit ile zaman serisi verilerinin birleşiminden oluşan havuzlanmış veri setleri ¹⁵(pooled data) olmak üzere üç çeşit veri seti kullanılmaktadır. Panel veri seti, aynı yatay kesit örneklemdaki aynı değişkenlerin iki ya da daha fazla zaman boyutu içeren gözlemlerinden oluşan bir birleştirilmiş veri seti çeşidi olarak tanımlanmaktadır (Gujarati, 2003, s. 27-28). Genel olarak panel veri seti, örnekleme büyütme için kullanılmakta ancak daha da önemlisi, panel veri setleri, sadece yatay kesit veya zaman serisi verileri kullanılarak cevaplanamayacak olan analitik soruların araştırılmasına imkân sağlamaktadır (Studenmund, 2011, s. 526). Bu çalışmada panel veri seti analizinin tercih edilmesinin nedeni de hem bölgeler için kısıtlı olan yatay kesit ve zaman serisi verilerini birlikte kullanarak örneklem sayısını arttırmak, hem de bölgesel düzeyde bir bulgu elde etmeye çalışmaktır.

Panel veri ile çalışmanın çeşitli durumlar ve modeller için farklı avantajları bulunmaktadır. Bu çalışma temel alındığında, panel veri seti ile çalışmanın, sadece yatay kesit veya sadece zaman serisi verileriyle çalışmaya göre avantajları şu şekilde sıralanabilir (Baltagi, 2005, s.4-8 ; Hsiao, 2003, s. 1-4):

---

¹⁵ Havuzlanmış veri seti farklı zaman dilimlerinde farklı değişkenlerden veya farklı zaman dilimlerinde farklı örneklemelerden oluşabilmektedir. Bu nedenle zaman serileri ile yatay kesit verilerinin birleştiren bütün veri setleri panel veri seti oluşturmamaktadır (Studenmund, 2011, s.526).

- Panel veri analizinin tahmin yöntemleri sayesinde, kesitlerin heterojen olma olasılığı dikkate alınmaktadır. Başka bir deyişle, eğitim katsayılarının birimler arasında değiştiği düşünülmektedir.
- Panel veri setleri, yatay kesit ve zaman serisi verilerinden oluştuğu ve böylelikle daha çok örneklem sayısına sahip olduğu için daha güvenilir ve etkin tahmin sonuçları sağlamakta, daha fazla serbestlik derecesine imkan tanımakta ve değişkenler arasında çoklu bağlantı sorununun daha az görülmesine yol açmaktadır.

Benzer çalışmalar için panel veri seti ile çalışmanın kısıtı olarak ise, aynı kesit birimlerinin aynı değişkenlerinin istenilen zaman dönemlerine ait gözlemlerinin bulunamaması veya derlenememesi gösterilebilir. Bu çalışmanın zaman boyutunun 2005-2011 yılları arası olarak seçilmesinin nedeni de, Türkiye’de bölgelere ait bazı değişkenleri gösteren istatistiklerin¹⁶ resmi kurumlarca bu zaman dilimi dışında hesaplanmamış veya yayımlanmamış olmasıdır.

Panel veri setlerinde dört farklı tipte değişken görülmektedir. İlki, cinsiyet, etnik köken ve ırk gibi zamana bağlı olarak değişmeyen ancak kesitler arasında farklılaşan değişkenler, ikincisi yurtiçi işsizlik oranı ve perakende fiyat endeksi gibi zaman içerisinde değişen ancak kesitler için aynı kalan değişkenlerdir. Üçüncü tip değişkenler ise, hem kesitler arasında hem de zaman boyunca değişen; gelir gibi değişkenlerdir. Karşılaşılabilecek sonuncu değişken tipi ise, bireylerin yaşı gibi öngörülebilir şekilde değişen trend değişkenlerdir (Studenmund, 2011, s. 527).

Panel veri setleriyle çalışılırken üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise, veri setindeki her bir birimin, aynı zaman boyutuna sahip olup olmamasıdır. Eğer her bir birimin tüm dönemlerine ait gözlemi mevcutsa “dengeli panel”, ancak bazı birimler için bazı dönemler kayıpsa “dengesiz panel”den bahsedilmektedir (Wooldridge, 2002, s.

---

¹⁶ Daha sonra ayrıntılı olarak açıklanacak olan verilerden bazıları Düzey 2 için 2005-2011 yılları arasında kapsamaktadır. Daha önceki yıllar için de aslında mevcut olan veriler, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi’nden sonra ihtiyaç duyulan nüfus projeksiyonu yenilemesi nedeniyle, revizenin yapılmadığı yıllar için karşılaştırılabilir olmamaktadır (TÜİK, http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/aciklama/aciklama_veri_tabani.htm, Erişim Tarihi, 12.01.2013).

577). Bütün birimlerin her bir döneme ait verisine ulaşılabildiği için bu çalışmada dengeli panel söz konusu olmaktadır.

Panel veri denklemlerinin tahmininde verinin yapısına göre çeşitli yöntemler kullanılmakla beraber, en çok kullanılan modeller hata teriminin yapısına ilişkin yaptıkları varsayımlarla farklılaşan “sabit etkili” ve “rassal etkili” modellerdir.

4.1.1. Panel Veri Analizinde Tahmin Yöntemleri: Klasik Denklemin Genişletilmesi

Klasik panel veri regresyon denklemi şu şekilde yazılabilmektedir (Greene, 2003, s. 285):

$$y_{it} = \mathbf{x}_{it}' \boldsymbol{\beta} + \mathbf{z}_i' \boldsymbol{\alpha} + \varepsilon_{it} \quad (4.1)$$

$\mathbf{x}_{it}$ terimi sabit terim içermemekle birlikte, K tane açıklayıcı değişkeni göstermektedir. Bireysel etki olarak da tanımlanan heterojenlik etkisi $\mathbf{z}_i' \boldsymbol{\alpha}$ ile temsil edilmektedir. Burada $\mathbf{z}_i$ sabit terim içermekte ve zaman içinde değişmeyen ırk, cinsiyet, yerleşim yeri gibi gözlemlenebilen veya birime özgü tercih ve yetenek gibi gözlemlenemeyen kesit değişkenlerini göstermektedir. Eğer $\mathbf{z}_i$ bütün kesitler için gözlemlenebilir ise, bütün model klasik doğrusal model olarak görülebilmekte ve Sıradan En Küçük Kareler (SEKK) yöntemiyle tahmin edilebilmektedir. Diğer modeller, bu denklemden türetilmektedir.

4.1.1.1. Havuzlanmış Regresyon

4.1. numaralı denklemde verilen $\mathbf{z}_i$ sadece sabit terimden oluşuyorsa, diğer bir deyişle kesite özgü bir farklılık yoksa, Sıradan En Küçük Kareler (SEKK) yöntemi ile ortak $\boldsymbol{\alpha}$ ve eğim vektörü $\boldsymbol{\beta}$, etkin ve sapmasız olarak tahmin edilebilmektedir. Böylelikle modelin katsayılarının zaman içinde ve kesitler arasında sabit olduğu varsayımı yapılmış olmaktadır. Ancak bu çoğu zaman gerçekçi bir varsayım olmamakta; veri setinde zamanla birlikte, birimler arası ya da hem zamanla birlikte hem de birimler arası değişen özellikler olabilmektedir.

4.1.1.2. Sabit Etkili Modeller

Eğer $\mathbf{z}_i$ gözlemlenmemiş ve hatta açıklayıcı değişkenlerden bağımsız değil ise, modelden dışlanmış değişkenler nedeniyle SEKK tahmincisi β için sapmalı ve tutarsız tahmin ediciler ortaya çıkarmaktadır. Bu durumda model, $\alpha_i = \mathbf{z}_i' \boldsymbol{\alpha}$ olmak üzere yeniden yazıldığında şu biçimde olmaktadır (Greene, 2003, s.285):

$$y_{it} = \mathbf{x}_{it}' \boldsymbol{\beta} + \alpha_i + \varepsilon_{it} \quad (4.2)$$

Burada α_i bütün gözlemlenebilir etkileri dahil etmekte ve tahmin edilebilir bir koşullu ortalama belirlemektedir. Böylelikle sabit etkiler yaklaşımı α_i terimini modele alarak, kesite özgü sabit terim oluşturmaktadır.

Sabit etkili modellerde, zaman içinde değişmeyen özelliklerin her bir kesite ayrı ayrı özgü olması gerekmektedir; bir kesite özgü özellikler, diğer bir kesite özgü özelliklerden bağımsız olmalıdırlar. Aksi halde, rassal etkiler modeli daha uygun olmaktadır.

4.1.1.3. Rassal Etkiler Modeli

Gözlemlenmemiş kesit heterojenliğinin olduğu durumda, gerçek model hakkında bir bilgi kaybı söz konusu olmaktadır. Rassal etkiler modelinin ardında yatan mantık da, bu bilgi kaybını u_i hata terimi ile modele dahil etmektir.

Gözlemlenmeyen kesitsel heterojenlik ile açıklayıcı değişkenler arasında korelasyonun olmadığı varsayımı altında model yeniden şu şekilde yazılabilmektedir (Greene, 2003, s. 285):

$$\begin{aligned} y_{it} &= \mathbf{x}_{it}' \boldsymbol{\beta} + E[\mathbf{z}_i' \boldsymbol{\alpha}] + \{ \mathbf{z}_i' \boldsymbol{\alpha} - E[\mathbf{z}_i' \boldsymbol{\alpha}] \} + \varepsilon_{it} \\ &= \mathbf{x}_{it}' \boldsymbol{\beta} + \alpha + u_i + \varepsilon_{it} \end{aligned} \quad (4.3)$$

Rassal etkiler modelinde, her bir kesite ait sabit terim, ortalama sabit terimin etrafındaki dağılımdan rastgele çekilmekte ve böylece bütün gözlemlerdeki hata teriminden bağımsız olmaktadır (Studenmund, 2011, s. 535). Modeldeki u_i terimi de gözlemlenmemiş kesite özgü rastgele faktörleri temsil etmektedir. Ayrıca ε_{it} terimi

kesit dahilindeki hata terimini ifade ederken, u_i kesitler arası hata terimini temsil etmektedir (Greene, 2003, s. 286).

Kesitler arası gözlemlenmeyen farklılıkların bağımlı değişkeni etkilediği düşünüldüğünde, rassal etkiler modelinin kullanılması daha uygun olmaktadır.

Sonuçta, eğer açıklayıcı değişkenler ile heterojenlik etkisini barındıran hata terimleri arasında korelasyon yoksa rassal etkiler tahmin edicisi tutarlı ve etkin olmakta ancak sabit etkiler tahmin edicisi tutarlı ancak etkin olmamaktadır. Diğer taraftan, heterojenlik etkisi ile açıklayıcı değişkenler arasında korelasyon yok ise, sabit etkiler tahmin edicisi tutarlı ve etkin ancak rassal etkiler tahmin edicisi etkin olmamaktadır. (Johnston ve Dinardo, 1997, s. 403-404).

4.2. MODEL: TAHMİNİ VE SONUÇLARI

4.2.1. Değişkenlerin Belirlenmesi

Bu çalışmada model ilk olarak “DYY’nin bölge bazında belirleyicilerini Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi araçlarından yararlanarak belirleyebilmek” üzerine kurgulanmıştır. Ancak veri kısıtından ve verinin sağlıklı olmamasından ötürü¹⁷ bu verinin yerine Uluslararası Doğrudan Yatırımlar Raporları’nda yer alan uluslararası sermayeli şirketlerin yatırım projeleri¹⁸ bağımlı değişken olarak modele alınmıştır. Uluslararası sermayeli şirketlerin yatırım projeleri, uluslararası yatırımcıların, yatırım teşvik

¹⁷ Ekonomi Bakanlığı ile yapılan görüşmeler sonucunda illere göre tutulan DYY miktarı verisinin gerçek verileri yansıtmadığı gerekçesiyle, verinin kaydının tutulmaktan vazgeçildiği anlaşılmıştır. Bu durum Uluslararası Doğrudan Yatırım Raporlarında da açıklanmıştır; 2008 yılı Uluslararası Doğrudan Yatırımlar raporunda (s.23) “Uluslararası doğrudan yatırım ile ilgili şirket ve yatırım projesi sayısı gibi diğer göstergeler, uluslararası doğrudan yatırım girişine kıyasla Türkiye genelinde il bazında daha dengeli bir dağılım göstermektedir. Uluslararası sermayeli şirketlerin merkezlerinin çoğunlukla büyük illerde kayıtlı olması sebebiyle uluslararası doğrudan yatırım girişleri büyük şehirlerde yoğunlaşmış görünmektedir” ifadesi yer almaktadır. 2009 yılı raporunda bu bilgiye ek olarak ise (s.22)“...Bunun sebebi yurt dışından gerçekleştirilen sermaye transferlerinin yatırım tesislerine değil, şirket merkezlerine yapılmasıdır” bilgisi verilmektedir. Nitekim, 2010 yılı raporlarından itibaren DYY verisinin illere göre yalnızca şirket sayısı olarak verildiği gözlemlenmektedir.

¹⁸ Uluslararası Sermayeli Şirketlerin Yatırım Projeleri ile ilgili bu paragrafta verilen bilgiler 2005-2010 yılları için Hazine Müsteşarlığı’nın, 2011 yılı için Ekonomi Bakanlığı’nın yayımladığı Uluslararası Doğrudan Yatırımlar Raporlarından aktarılmıştır. Ayrıca Uluslararası Sermayeli Şirketler olarak yapılan sınıflandırmada, yabancı sermaye payı DYY sayılması için gerekli olan %10’dan az olan şirketler de bulunmaktadır, diğer bir deyişle veri DYY’den fazlasını göstermektedir.

mevzuatı kapsamında belgelendirilen Türkiye'deki yatırım projelerini, başka bir deyişle kalkınmada önemli olarak görülen uzun soluklu sabit yatırımlarının miktarını göstermektedir. Ekonomi Bakanlığı uluslararası sermayeli şirketlerce gerçekleştirilecek yatırımlar için teşvik belgesi düzenlemekte, bu nedenle yenileme, tevsî, modernizasyon, ürün çeşitlendirmesi, entegrasyon ve komple yeni yatırım şeklinde görülen yabancı sabit sermaye yatırımları il bazında ve sektör bazında sağlıklı bir şekilde gözlemlenebilmektedir. Türkiye'de yatırım yapma kararı alan uluslararası sermayeli şirketler, yatırım projeleri bakanlık tarafından onaylandıktan sonra teşvik almaktadırlar; proje tutarları da çeşitli teşvikler alan uluslararası sermayeli şirketlerce yapılması planlanan yatırım tutarlarını göstermektedir. Yabancı sermaye tutarı TL cinsinden ve nominal olduğu için Merkez Bankası veri tabanından alınan sanayi sektörü için hazırlanan ÜFE kullanılarak, bu nominal değişken reel değişken haline dönüştürülmüştür.

Uluslararası yabancı yatırımların belirleyicileri sektörel bazda farklılık göstereceği için, bu çalışmada GOÜ'nün kalkınmasında önemli bir rolü olan sanayi sektörüne ilişkin yatırımlar tercih edilmiştir. Sanayi sektörü için İstanbul Sanayi Odası'nın yapmış olduğu sınıflandırma kullanılmış; üç ana faaliyet kolu olan imalat, enerji ve madencilik sektörleri bu sektör kapsamında düşünülmüştür. Bölge olarak ise, TÜİK tarafından hazırlanmış olan İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması'na göre Düzey 2'de yer alan 26 bölge seçilmiştir.

Tablo 5: Modelde Kullanılan Açıklayıcı Değişkenler ve Beklenen İşaretleri

SANAYİLEŞME DÜZEYİ (SD)	Bölgenin sanayileşme düzeyini temsil etmektedir. Bu değişkeni, sanayide istihdam edilenlerin, tüm istihdam edilenler içindeki yüzdesel payı temsil etmektedir.	Pozitif (+)
İŞGÜCÜNE KATILMA ORANI (İKO)	Bölgedeki 15 yaş üstü kurumsal olmayan sivil nüfusun işgücüne katılım oranını temsil etmektedir.	Pozitif (+)
ÇKUKLA (Ç)	Seçilen bölge merkezleri çevresinde yer almanın, o bölgeye yabancı yatırım akışı sağlayıp sağlamayacağını ölçmek amacıyla kullanılan kukla değişkeni göstermektedir.	Pozitif(+)
NİTELİKLİ İŞGÜCÜ (Nİ)	Bölgedeki işgücü içerisinde, yükseköğretim mezunlarının yüzdesel oranını göstermektedir.	Pozitif (+)
OTOYOL (O)	Bölgede otoyol olup olmamasının etkisini ölçen kukla değişkendir.	Pozitif (+)
LİMAN (L)	Bölgede liman olup olmamasının etkisini ölçen kukla değişkendir.	Pozitif (+)
DEMİRYOLU(DY)	Bölgedeki demiryolu uzunluğunun, yabancı yatırım akışındaki etkisini göstermektedir.	Pozitif (+)

2. Bölüm'de Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi bağlamında belirtildiği üzere, iktisadi faaliyetlerin bir yerde yığılmasına neden olan merkezci ya da iktisadi faaliyetlerin o bölgeden çevre bölgeye akmasına neden olan merkezkaç kuvvetler bulunmaktadır. Model, teoride yer alan işgücü piyasası, piyasaya yakınlık ve dışsallıklar olgularına ilişkin bir tahmin yapmayı ve merkezci kuvvetlerin etkisini araştırmaya yöneliktir.

Sanayileşme düzeyini gösteren SD değişkeni, bir bölgedeki sanayileşme düzeyinin yüksek olmasının, o bölgeye gelecek olan yabancı yatırımları pozitif yönde etkileyeceği savını test etmek üzere modele dahil edilmiştir. Bir bölgenin sanayileşme düzeyinin yüksek olmasının, yeni sanayi yatırımları için pozitif dışsallık sağlayacağı beklentisi beklenen işaretin pozitif olmasını açıklamaktadır.

İşgücüne katılma oranı, işgücü piyasasının yabancı yatırım tercihlerini nasıl etkileyeceğine dair bir gösterge olarak modele dahil edilmiştir. İşgücüne katılımın yüksek olması, o bölgede geniş bir işgücü havuzu olduğu anlamına gelmekte, bunun da yabancı sermayeli firmaların yatırım kararlarını pozitif yönde etkileyeceği düşünülmektedir.

Nitelikli işgücü değişkeni ise, işgücü piyasasına ilişkin bir değişken olmakla beraber, genellikle ileri teknoloji kullanan yabancı firmaların, nitelikli işgücünün yüksek olduğu bölgeleri tercih edeceği savını test etmek için modele dahil edilmiştir.

ÇKUKLA değişkeni coğrafi konumun; merkeze sınır komşusu olmanın etkisini test etmek üzere hazırlanmıştır. Neticede merkeze yakınlık, piyasaya yakınlık anlamına gelmektedir. Bu değişken için merkez olarak üç metropol olan İstanbul, Ankara ve İzmir seçilmiştir. Çeşitli kriterlere göre daha fazla sanayi merkezi belirlenmesi olasıdır ancak diğer bölgeler en az iki ilden oluştuğu için, aynı bölgedeki bir il merkez, diğer il ise çevre konumunda olabileceği ve dolayısıyla kriter ihlali yapılmış olacağı için belirlemede bu tarz bir tercih yapılmıştır. Diğer taraftan söz konusu üç bölgenin sanayi merkezi olarak seçilmesi mümkün gözükmemektedir. Çünkü Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın 2012 yılında hazırlanmış olduğu 81 İl Durum Raporu'na göre, Türkiye'deki toplam kayıtlı sanayi işletmelerinin yaklaşık olarak yarısı (İstanbul [%31], Ankara [% 7], İzmir [% 5]) bu üç bölgede bulunmaktadır. Merkeze sınır komşusu olan bütün bölgelerin yabancı sermayeli yatırım projesi çekmeyeceği, bunun için çevre bölgelerin merkeze benzer ekonomik karaktere sahip olması gerektiği düşüncesi nedeniyle bir koşula daha ihtiyaç duyulmuştur. Başka bir deyişle, coğrafi olarak piyasaya yakın olmanın yanı sıra piyasanın ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte olma koşuluna da ihtiyaç duyulmuştur. Bölgelerin gelişmişlik düzeyinin bir göstergesi olarak, toplam elektrik tüketimlerinin ortalaması alınmış, daha sonra ÇKUKLA değişkeni “ bir bölge merkez bölgeye sınır komşusu ise ve elektrik tüketimi ortalamasının üzerindeyse” koşulunu sağlayan bölgelere 1, aksi takdirde 0 değişkeni atanmıştır.

Otoyol, Liman ve Demiryolu değişkenleri altyapı olanaklarına ilişkin göstergeler olarak seçilmiştir. Teorinin de öngördüğü üzere, altyapı olanaklarının gelişmiş olması hem ulaştırma hem de bilgi edinme maliyetlerini düşüreceği için bu faktörlerin varlığının ve gelişmiş olmasının yabancı yatırımları arttıracacağı beklenmektedir.

Yukarıda bahsedilen değişkenlere ait veriler, Türkiye İstatistik Kurumu'nun Bölgesel İstatistikler olarak sunduğu veri tabanından alınmıştır.

4.2.2. Modelin Kurulması

Daha önce incelendiği üzere, Dünya'da ve Türkiye'de DYY belirleyicileri üzerine yapılan ampirik çalışmalarda, doğrusal, log-doğrusal veya yarı logaritmik gibi farklı model kalıplarının kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu modelde yarı logaritmik model kalıbının kullanılması verilerin özellikleri açısından daha uygun görülmüştür. Ayrıca, modelin hangi kalıpla tahmin edilmesinin uygun olacağını ölçmek üzere, model belirleme analizlerinden olan Box-Cox dönüştürme (transformation) testi¹⁹ de kullanılmaktadır (Greene, 2003, s. 500).

Box-Cox testi, modelin bağımlı değişkeni için ve açıklayıcı değişkenleri için sırasıyla uygulandığında elde edilen sonuçlar şu şekilde olmaktadır²⁰:

Tablo 6: Bağımlı Değişken İçin Box-Cox Dönüştürme Testi Sonuçları

USŞYP	θ (theta)	-.0129217
H_0 Testi	LR İstatistiği (χ^2)	Olasılık
$\theta = -1$	591.80	0.000
$\theta = 0$	0.17	0.677*
$\theta = 1$	845.18	0.000

Tablo 6'ya göre, theta katsayısı sifira yakın olmakla birlikte, "logaritmik dönüştürme en uygundur" hipotezi olasılık 0.677 olduğu için reddedilememekte, diğer dönüştürme durumları %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Bu nedenle model

¹⁹ Bu tekniğe göre, elde edilen theta veya lambda değerleri transformasyonun nasıl olması gerektiğine dair bilgi vermektedir. $\theta / \lambda = 1$ dönüştürmeye gerek olmadığını, $\theta / \lambda = 0$ logaritmanın alınması gerektiğini ve $\theta / \lambda = -1$ ise ters dönüşüme işaret etmektedir (Osborne, 2010, s.4). Genel bir model kalıbı olmadığı için bu testi kullanan benzer çalışmalara örnek olarak Harms ve Ursprung,(2002), Hryniuk (2003), Busse ve Hefeker (2005), Yoshida, Leitao ve Faustino (2009) verilebilir.

²⁰ Bu ve diğer tüm test/model analizlerinde STATA 12 paket programı kullanılmıştır.

tahmin edilirken bağımlı değişkenin logaritmasının alınması beklenildiği gibi uygun gözükmemektedir.

Tablo 7: Bağımsız Değişkenler İçin Box-Cox Dönüştürme Testi Sonuçları

Açıklayıcı Değişkenler	λ (lambda)	2.746794
H₀ Testi	LR İstatistiği (χ^2)	Olasılık
$\lambda = -1$	18.98	0.000
$\lambda = 0$	10.71	0.001
$\lambda = 1$	3.73	0.053*

Tablo 7 incelendiğinde ise, $\lambda = 1$ (hiçbir dönüştürmeye gerek yoktur) durumu %5 anlamlılık seviyesinde reddedilememektedir. Bu durum modelin sağ tarafının doğrusal olarak tahmin edilmesinin test sonuçlarıyla da desteklenmesi anlamına gelmektedir. Sonuçta modelin yarı logaritmik olarak tahmin edilmesinin uygun olduğu test sonuçlarıyla da gösterilmiştir²¹

Modelin yapısı belirlendikten sonra, panel veri ile çalışılırken araştırmacının modelin tahmin biçimine ilişkin karar vermesi gerekmektedir. Literatürde modelin sabit etkili mi yoksa rassal etkili mi olması gerektiğine ilişkin karar verilirken, teorik bakış açıları genelde Hausman Model Belirleme Testi ve Breush Pagan Lagrange Çarpanı (LM) Testleri²² ile desteklenmektedir.

Bağımlı değişkene ait veriler incelendiğinde, verinin yıldan yıla çok uç değerler aldığı görülmüştür. Sistemik yapı göstermeyen veride görülen bu özellik, panel veri

²¹ Yarı logaritmik modelin kullanıldığı benzer çalışmalar için Harms ve Ursprung (2002), Nonnomborg ve Mendonça(2004), Boermans, Roelfsema ve Zhang'ın (2009) çalışmalarına bakılabilir.

²² Hausman testinde, sıfır hipotezi hata terimleri ile açıklayıcı değişkenler arasında korelasyon olmadığını belirtmektedir [$H_0 : E(u_{it} / X_{it})=0$]. Bu durumda sıfır hipotezi reddediliyorsa sabit etkiler, reddedilemiyorsa rassal etkiler modelinin kullanılması önerilmektedir. Model Belirme Testlerinden bir diğeri Breush Pagan Lagrange Çarpanı (LM) Testidir. Bu testin sıfır hipotezi hata terimlerinin varyanslarının sıfıra eşit olması olarak tanımlanmaktadır [$H_0 : \sigma_u^2 = \sigma_\lambda^2=0$]. Ayrıntılı bilgi için Baltagi'ye (2005, s.59-61; s. 66-74) bakılabilir. Bu hipoteze göre, kesitler arası heterojenlik bulunmamakta, diğer bir deyişle, sıfır hipotezi reddedilemediğinde havuzlanmış regresyon modeli lehine bir kanıt ortaya çıkmaktadır. Sıfır hipotezinin reddedilmesi ise rassal etkilerin lehine bir kanıt oluşturmaktadır.

analizinde rassal etkiler tahmin yönteminin teorik olarak daha uygun olacağını akla getirmektedir. Nitekim Hausman testi ve Breush Pagan LM testinden elde edilen sonuçlar bu görüşü desteklemekte; rassal etkiler yönteminin daha uygun olduğunu işaret etmektedirler.

Tablo 8: Hausman Model Belirleme Testi Sonuçları

Test: Ho: katsayılarıdaki fark sistematik değildir

<i>Ki-kare (χ^2)</i>	4.31
<i>Olasılık değeri > Ki-kare</i>	0.6343

Tablo 8’den görülebileceği gibi, Hausman testinde rassal etkilerin olduğunu ifade eden sıfır hipotezinin Ki-kare olasılık değeri istatistiksel olarak anlamsız çıkmaktadır. Bu nedenle sıfır hipotezi reddedilememekte, Hausman testi sonuçları rassal etkiler yönteminin daha uygun olduğunu işaret etmektedir.

Tablo 9: Breush-Pagan LM Model Belirleme Testi Sonuçları

<i>Ki-kare (χ^2)</i>	6.07
<i>Olasılık > Ki-kare</i>	0.0069

Tablo 9’da görüldüğü gibi Breush Pagan LM testinde panel etkisinin olmadığını kabul eden sıfır hipotezinin Ki-kare olasılık değeri %5’in altındadır. Bu nedenle sıfır hipotezi reddedilmektedir. Test sonuçları havuzlanmış SEKK tahmincileri yerine rassal etkiler tahmincilerini işaret etmektedir.

4.2.3. Modelin Bulguları ve Yorumlanması

Şu ana kadar yapılan analizler çerçevesinde tahmin edilecek olan model, 4.3 no.lu denklem kullanılarak şu şekilde yazılabilir:

$$L(\text{USSYP}_{it+1})^{23} = \alpha + \beta_1 \text{SD}_{it} + \beta_2 \text{İKO}_{it} + \beta_3 \text{Ç}_{it} + \beta_4 \text{Nİ}_{it} + \beta_5 \text{O}_{it} + \beta_6 \text{L}_{it} + \beta_7 \text{DY}_{it} + u_i + \varepsilon_{it}$$

$$i=1, \dots, 26 \quad t=2005, \dots, 2011$$

Burada $u_i \sim IID(0, \sigma^2_u)$ ve $\varepsilon_{it} \sim IID(0, \sigma^2_\varepsilon)$ ²⁴ varsayımları geçerlidir. Modele ait korelasyon matrisi ve hata terimlerinin normal dağıldığına ilişkin test sonuçları Ek 1’de verilmiştir.

Tablo 10: Modelin Tahmin Sonuçları

Değişken	Tahmin Edilen Katsayı	z-Değerleri	Robust Standart Hata
Sabit	-4.871788	-3.97(0.000)	1.22779
SANAYİLEŞME DÜZEYİ	.0543485	2.45 (0.014)**	.0221621
İŞGÜCÜNE KATILMA ORANI	.0839934	3.64 (0.000)*	.023061
NİTELİKLİ İŞGÜCÜ	.0682439	1.87 (0.062)***	.0365133
ÇKUKLA	1.405573	2.89 (0.004)*	.4868405
OTOYOL	.8121924	1.86 (0.063)***	.4372152
LİMAN	.6316624	1.65 (0.099)***	.3833301
DEMİRYOL	.0024778	2.78 (0.005)*	.0008913
Wald Ki-kare	137.79 (0.0000)*		
R ²	0.4934		
Gözlem Sayısı	182		

‘*’, ‘**’, ‘***’ sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Parantez içindeki değerler olasılık değerleridir.

²³ Bağımlı değişkende sıfır değerleri bulunduğu için sabit eklenmiştir.

²⁴ IID (Independent and Identically Distributed Random Variables), rassal modelin kalıntılarının bağımsız ve türdeş dağıldığı varsayımını belirtmektedir.

Model tahmin edildiğinde öncelikle kontrol edilmesi gereken durum, modelin bir bütün olarak istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığıdır. Ki-kare olasılığı %5'ten küçük olduğu için modeldeki bütün katsayıların sıfırdan farklı olduğunu göstermektedir. Modelin katsayıları incelendiğinde tümünün istatistiksel olarak anlamlı ve işaretlerinin beklenildiği gibi çıktığı görülmektedir. Hipotez testlerinde Robust Standart Hatalar kullanıldığı için, sınama sonuçları değişen varyans sorununa karşı tutarlıdır (Baltagi, 2005, s. 79).

Modelin tahmin sonuçlarına göre, uluslararası sermayeli şirketlerin yatırım yapma kararlarında en çok, Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi'nin oldukça vurguladığı piyasaya yakınlık ve altyapı ile ilgili değişkenler etkili olmaktadır. Piyasaya yakınlığı ve merkez bölgelere coğrafi olarak yakın olmanın tüm diğer avantajlarını gösteren kukla değişken yabancı yatırım kararlarında ciddi bir etkiye sahiptir; merkeze yakın ve merkeze benzer karakterde olmak, olmamaya göre yabancı yatırım projelerini ortalama %140 arttırmaktadır. Altyapıya ilişkin değişkenler incelendiğinde ise, bölgede otoyola sahip olmanın, olmamaya göre etkisi %81, limana sahip olmanın olmamaya göre etkisi ise %63'tür. Demiryolu uzunluğu % 0,2 gibi oldukça düşük bir etkiye sahiptir. Bu etkiler, ulaşımda en çok sırasıyla karayolu, denizyolu ve demiryolu kullanıldığı düşünüldüğünde oldukça tutarlı olmaktadır.

Sanayileşme düzeyi, beklenildiği gibi merkezci bir kuvvet niteliği taşımaktadır. Modele göre, sanayileşme düzeyi bir birim arttığında, yabancı yatırım projeleri ortalama %5 oranında artmaktadır. Nitekim sanayi sektöründe yatırım yapan firmalar için, yatırım yapılacak bölgenin sanayileşmiş olması pozitif dışsallık sağlayacağı için önemli olmakta, o bölgede sanayi yatırımı yapılabileceğinin sinyalini vermektedir.

İşgücü piyasasına ilişkin değişkenler incelendiğinde ise, işgücüne katılma oranının, başka bir deyişle, işgücü havuzunun geniş olmasının yabancı yatırım projesi çekmede etkili olduğu görülmektedir. İşgücüne katılım oranı bir birim arttığında, yabancı yatırım projeleri ortalama %8 artmaktadır. Ayrıca yabancı yatırımlar için önemli olan nitelikli işgücü oranı da bir birim arttığında etki ortalama yaklaşık olarak %7 olmaktadır.

Modelin sonuçlarına göre, 2005-2011 yılları arası dönemde, açıklayıcı değişkenler bağımlı değişken olan USŞYP'nin yaklaşık olarak %50'sini açıklamaktadır. Bölge

bazında veri sıkıntısı sebebiyle modele eklenemeyen açıklayıcı değişkenler göz önüne alındığında %50 değerinin daha yüksek olacağı tahmin edilebilir. Örneğin, çalışmalarda sık sık yer bulan kişi başına gelir ile ölçülen piyasa büyüklüğü gibi önemli bir değişken, Türkiye’de bölge bazında kişi başına GSYİH 2001 yılından itibaren yayımlanmadığı için modele dahil edilememiştir.

Özetle, uluslararası sermayeli şirketlerin yatırım taleplerinde işgücü piyasasının yoğunluğu ile nitelikliliği, sanayileşme düzeyi, piyasaya yakınlık ve altyapı olanakları oldukça etkili olmaktadır.

SONUÇ

Doğadaki her bir canlının daha iyi yaşam koşullarına sahip olmayı istemesine benzer bir biçimde, günümüz iktisadi hayatında ekonomik karar birimleri ve ülkeler de daha iyi koşullara sahip olma arzusundadır. Artan teknoloji düzeyiyle birlikte üretim araçlarının gelişmesi, sanayileşme düzeyinin artması veya yoksulluğun azalması gibi ekonomik göstergeler bütünüün analizi, kısaca iktisadi kalkınma tüm ülkeleri ilgilendiren bir konudur ve tüm dünya toplumları insanca yaşam standartlarına kavuşana dek bu konu zihinleri meşgul etmeye devam edecektir. Ülkeler arasındaki sınırların ortadan kalkmaya başladığı ve bu durumun hızla devam ettiği bir düzende, iktisadi kalkınma, ülke içindeki bölgelerden ülkeye ve dünyaya ya da dünyadan, ülkeye ve ülke içindeki bölgeye zincirleme bir etkileşim şeklinde cereyan etmektedir. Bu nedenle iktisadi kalkınma bağlamında yapılan analizler yeni ihtiyaçlara cevap vermek üzere evrilmekte; kalkınma araçları küresel dünya düzeninden faydalanma durumunu dikkate alarak biçimlendirilmektedirler. Artık, iktisadi kalkınmanın başarısı biraz da değişen düzene ne kadar uyum sağlanabildiğiyle ilişkili hale gelmiştir. Yapılan bu çalışma da bu bağlamda düşünülmüştür: İktisadi kalkınma yazınının en güncel teorilerden biri olan Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi ile günümüz kalkınma araçlarından biri olarak görülen DYY'nin beraberce ele alındığı çalışma benzer bağlantıyı kuran diğer çalışmalar gibi, değişen şartlar dikkate alınarak yapılmıştır. DYY'nin iktisadi kalkınma üzerindeki etkisinin çoğunlukla önemli bulunması, araştırmacıları DYY belirleyicilerini araştırmaya yöneltmiş, böylece ülkeye veya ülke içindeki bir bölgeye DYY çekmenin yöntemleri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışma da İktisadi Kalkınma'dan Yeni İktisadi Coğrafya'ya uzanan teorileri temel alarak DYY'nin belirleyenlerini Türkiye için saptamaya dönük olarak yürütülmüştür.

Bir olgunun güncel durumu hakkında bir hükme varabilmek için tarihsel sürecin gözden geçirilmesi gerçeğinden yola çıkılarak, çalışmanın birinci bölümünde Kalkınma İktisadı'nın evrim süreci analiz edilmiştir. İktisadi kalkınma kavramının tarihsel süreçte kazandığı farklı anlamlara değinildikten sonra, Kalkınma İktisadı'nın iktisadın bir alt disiplini olarak ele alınmasının sebepleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Kalkınma İktisadı teorilerini sistematik bir şekilde verebilmek adına Hirschman'ın yapmış olduğu

sınıflandırmadan faydalanılarak farklı bakış açılarına sahip temel kalkınma teorileri incelenmiştir. Birinci bölümde son olarak Kalkınma İktisadı'nın gözden düşmesinin nedenleri çeşitli yönleriyle verilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Kalkınma İktisadı'nın alt kümesi olarak görülebilecek Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorileri incelenmiştir. Teorik düzeyde bir incelemeye geçilmeden önce bölgesel analizin neden önemli olduğu, bölgesel iktisadın ve bölgesel iktisadi kalkınmanın ortaya çıkışı üzerinde durulmuş, daha sonra bölge kavramı ile bölgesel iktisadi kalkınma ilişkisi ortaya konulmuştur. Bu bölümde ayrıca bölgesel iktisadi kalkınmanın temel sorunu olan bölgelerarası dengesizlik ve çeşitlerinden bahsedilmiş, bölgelerarası dengesizliğin üst yapısı olan etnik ve sosyo-kültürel yapının yarattığı farklılıklara değinilmiştir. Bölgesel iktisadi kalkınmaya ilişkin genel bir çerçeve çizilmesinin ardından, konu teorik düzeyde incelenmiştir. Çok disiplinli bir yaklaşıma sahip olan teoriler Dawkins'in sınıflandırması göz önüne alınarak, kavramsal temellerinden başlanarak incelenmiştir. İkinci bölümde son olarak, Bölgesel İktisadi Kalkınma Teorileri değişen Neo-klasik bakış açıları çerçevesinde değerlendirilmiş ve çalışmanın bir diğer ayağını oluşturan Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi ayrıntılı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi incelenirken ilk olarak, coğrafi yoğunlaşma, merkezcil ve merkezkaç kuvvetler gibi kavramlar tanımlanmış; teoriye yeni bakış açılarının nereden kaynaklandığı üzerinde durulmuştur. Ardından temel modellerden merkez-çevre, bölge ve şehir sistemleri ile uluslararası ticaret modellerine değinilmiştir.

Üçüncü bölüm, bir kalkınma aracı olarak varsayılan DYY ile bölgesel iktisadi kalkınma ilişkisi üzerine inşa edilmiştir. DYY tanımsal olarak açıklığa kavuşturulduktan sonra, küresel entegrasyon süreci kapsamında Türkiye'deki DYY'nin durumu incelenmiştir. Ülkeye DYY çekmenin önemine değinildikten sonra DYY'nin bölgesel kalkınma üzerindeki olası etkileri; gelir, istihdam, dışsallıklar ve yığılma etkileri incelenmiştir. Tüm bu olası etkiler neticesinde, DYY'nin bir kalkınma politikası olarak benimsenmesiyle birlikte, DYY belirleyicilerinin araştırılmasının önem kazanması üzerinde durulmuş ve bu konuda yapılan çalışmalara değinilmiştir. Yazın taramasından önce, DYY'nin mekânsal belirleyicilerine genel olarak bakılmış; sanayileşme düzeyi, piyasanın büyüklüğü ve büyüme potansiyeli, işgücü piyasasının yapısal özellikleri,

makroekonomi politikaları, içe dönük yatırım politikaları, bölgede daha önceden var olan DYY, bölgesel ticaret anlaşmaları ve bilgiye erişim gibi faktörlerin DYY akışındaki etkilerinden bahsedilmiştir. Konuya ilişkin yapılan yurt dışı ve yurt içi kaynaklı çalışmalar incelenirken, makro ekonomik değişkenlerin yanı sıra, bölgesel iktisadi kalkınma teorilerinde yer bulan mekânsal faktörlerin de sıkça kullanıldığı gözlemlenmiştir. Piyasa büyüklüğü ve işgücü piyasası değişkenlerinin yanı sıra, Yeni İktisadi Coğrafya teorisi faktörleri olarak tanımlanabilecek piyasaya yakınlık, altyapı olanakları ve yığılma etkilerinin çalışmalarda yer aldığı görülmüştür. Bu faktörlerden piyasaya yakınlığın çalışmalarda fazla yer almadığı dikkati çektiğinden, ampirik uygulama kısmında bu faktör temsil edilmeye çalışılmıştır.

Ampirik araştırmanın yapıldığı son bölümde, sanayi sektöründeki uluslararası sermayeli şirketlerin yatırım projelerini belirleyen faktörler, Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi'nin merkezci kuvvetler tanımından yola çıkılarak Türkiye'de 2005-2011 dönemi için 26 bölge bazında araştırılmıştır. Araştırmada ekonometrik analiz yöntemi olarak panel veri yöntemi seçilmiş ve bu yöntemle başvurulma nedenleri ortaya konulmuştur. Daha sonra teorik arka plan göz önünde bulundurularak, verilerin imkân tanıdığı ölçüde, model değişkenleri belirlenmiştir. Türkiye'de 2009 sonrası DYY verileri il bazında tutulmadığı için, bağımlı değişken olarak USŞYP tutarları kullanılmıştır. Türkiye'de yapılan daha önceki benzer çalışmalarda söz konusu verinin modellere dahil edildiğine rastlanılmamış olması dolayısıyla ilk başta bir kısıt gibi görünen bu durumun özgün bir katkı sağlaması umulmuştur. Açıklayıcı değişkenler sanayileşme düzeyi, işgücüne katılma oranı, nitelikli işgücü, çevre kukla, otoyol ile liman kukla değişkenleri ve demiryolu uzunluğu olarak belirlenmiştir. Sanayileşme düzeyinin etkisi dışsallıklara, işgücüne katılma oranı ve nitelikli işgücü değişkenleri işgücü piyasasının durumuna ve otoyol, liman ve demiryolu değişkenleri altyapı olanaklarına ilişkin göstergeler olarak kabul edilmiştir.

Çevre kukla değişkeni merkez-çevre ilişkisi bağlamında düşünülmüştür. Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi'nin varsayımlarına göre merkez çevre ilişkisi önemlidir. Dolayısıyla öncelikle merkez belirlenmesi gerekmektedir. Çalışmada üç metropol; İstanbul, Ankara ve İzmir bölgeleri merkez olarak seçilmiş, bu merkezlere sınırı olan ve gelişmişlik bakımından benzer yapıya sahip olan bölgeler çevre olarak belirlenmiştir. Böylelikle

merkezin çevresinde olmanın etkisi gözlemlenmeye çalışılmıştır. Çevre olmanın etkisi piyasaya yakınlıkta gizlidir. Merkeze çevre ve benzer yapıda olmak, bir anlamda piyasaya yakın ve piyasanın ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte olmak anlamına gelmektedir. Burada gelişmişliği/piyasanın ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte olmayı temsil etmek üzere elektrik tüketimi göstergeleri kullanılmıştır.

Model, yarı logaritmik model kalıbında ve rassal etkiler modeline göre tahmin edilmiştir. Elde edilen bulgular, açıklayıcı değişkenlerin işaretlerinin beklenildiği gibi pozitif çıktığını ve değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermiştir. Bahsedilen açıklayıcı değişkenlerden çevre kukla değişkeni dışındaki değişkenler, merkezci; daha açık bir şekilde merkez olmaya iten faktörler olarak düşünülmüştür. Nitekim bölgelerde sanayileşme düzeyinin, işgücüne katılım oranının, nitelikli işgücünün, demiryolu uzunluğunun artması ve otoyol ile limanın varlığı USSYP'yi bölgeye çekmekte etkili olmaktadır. Ayrıca çevre kukla değişkenin USSYP çekmede diğer tüm açıklayıcı değişkenlere göre en yüksek etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Bu durum, Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi yaklaşımının önemini ortaya koyarken, benzer iktisadi faaliyetlerin belirleyicilerinin araştırılacağı çalışmalarda coğrafi durumun dikkate alınması gerektiğinin altını çizmektedir.

Bu çalışmada hem daha çok Yeni İktisadi Coğrafya Teorisi araçlarına bağlı kalındığı hem de veriler kısıtlı olduğu için açıklayıcı değişkenlerin arttırılması söz konusu olamamıştır. Örneğin çalışmalarda sıkça vurgusu yapılan piyasa büyüklüğü veya potansiyelini temsil etmek üzere kullanılan veriler Türkiye'de bölge bazında henüz elde edilememektedir. Ancak bölgesel istatistiklerin Türkiye'deki kısa geçmişi düşünüldüğünde, ileride bu değişkenlerin de modellere dâhil edilebileceği ve böylelikle bölgesel çalışmaların daha kapsamlı bir şekilde yapılabileceği düşünülmektedir.

Politika yapıcılarında USSYP'nin bölgelerarası dengesizlikleri gidermede ve dolayısıyla bölgesel iktisadi kalkınmada önemli bir katkısı olacağı beklentisi vardır ki, bu projeler teşviklerden faydalanmaktadırlar. Bu çalışmadan yola çıkılarak politika yapıcıların, bu projeleri belirli bölgelere yönlendirme arzusu taşımaları halinde, bölgelerin sanayileşme düzeyini, işgücü piyasasının durumunu ve altyapı olanaklarını dikkate almaları gerektiği söylenebilir. Son olarak sanayi sektöründeki bu projelerin daha çok merkeze/piyasaya yakın ve belirli niteliğe sahip bölgeleri tercih etmeleri, politika yapıcılar tarafından

belirli kriterlere göre seçilecek olan merkezlerin etrafındaki görece gelişmemiş bölgelere daha çok önem vermeleri yönünde bir gösterge olabilir.

KAYNAKÇA

- Aizenman, J. ve Spiegel, M. M. (2006). Institutional Efficiency, Monitoring Costs and the Investment Share of FDI. *Review of International Economics*, 14(4), 683-697.
- Amin, A. (1997). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme* (2. bs.), (S. Lim, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Amin, A. (2007). *Avrupa-merkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi* (2. bs.) (M. Sert, Çev.). İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- Armstrong, H. ve Taylor, J. (2000). *Regional Economics and Policy* (3. bs.). Oxford: Blackwell Publishers.
- Arndt, H. (2008). Economic Development: A Semantic History. S. Chari ve S. Corbridge (Ed.). *The Development Reader* (s.52-56). Abingdon: Routledge.
- Atamtürk, B. (2007). Büyüme Teorileri ve IMF Politikaları. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 22(1), 89-103.
- Baltagi, B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data* (3. bs.). İngiltere: John Wiley & Sons.
- Baran, P. A. (1974). *Büyümenin Ekonomi Politikası* (E. Günçe (Çev.). May Yayınları. (1957).
- Barry, F., Görg, H. ve Strobl, E.(2004). Foreign Direct Investment, Agglomerations, and Demonstration Effects: An Empirical Investigation. *Review of World Economics* , 139(4), 583-600.
- Başkaya, F. (1994). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Berköz, L. (2001). The Interregional Location of Foreign Investors in Turkey. *European Planning Studies* , 9(8), 979-994.
- Berköz, L. ve Türk, Ş. Ş. (2007). Yabancı Yatırımların Yerleşimini Etkileyen Faktörler: Türkiye Örneği. *İTÜ Dergisi/a Mimarlık, Planlama, Tasarım*, 6(2), 59-72.
- Beşikçi, İ. (1969). *Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar: Göçebe Alikan Aşireti*. Ankara: Doğan Yayınları.
- Bevan, A. ve Estrin, S. (2004). The Determinants of Foreign Direct Investment into European Transition Economies. *Journal of Comparative Economics*, 32, 775-787.

- Blonigen, B.A. (2005). A Review of the Empirical Literature on FDI Determinants. *Atlantic Economic Journal*. 33, 383-403.
- Boermans, B., Roelfsema, H. ve Zhang, Y. (2009). Regional determinants of FDI in China: A new approach with Recent Data. Utrecht School of Economics Tjalling C. Koopmans Research Institute Discussion Paper Series No:09-23. Erişim: 02 Mart 2013, <http://igitur-archive.library.uu.nl/USE/2009-1123-200201/UUindex.html>
- Brewer, A. (1980). *Marxist Theories Of Imperialism: A Critical Survey*. Londra: Routledge& Kegan Paul Ltd.
- Busse, M. ve Hefeker, C. (2005). Political Risk, Institutions and Foreign Direct Investment. Hamburgisches Welt-Wirtschafts-Archiv (HWWA) Discussion Paper No: 315. Erişim: 11 Mart 2013, Universitat Siegen Ağ Sitesi: <http://www.wiwi.uni-siegen.de/ewp/>
- Caporaso, J. A. ve Levine, D. P. (2002). *The Theories of Political Economy* (10. bs.). New York: Cambridge University Press.
- Cheng, L. K ve Kwan, Y. K. (2000). What are the Determinants of the Location of Foreign Direct Investment: The Chinese Experience. *Journal of International Economics*, 51, 379 – 400.
- Cheng, M. H. (2011). *The Impact of Ethnicity on Regional Economic Development in Malaysia*. Erişim: 02 Mayıs 2012, Hiroshima University, http://www.academia.edu/745998/The_Impact_of_Ethnicity_on_Regional_Economic_Development_in_Malaysia
- Dawkins, C. J. (2003). Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, and Recent Developments [Elektronik Sürüm]. *Journal of Planning Literature*: 18(2), 131-172.
- Deichmann, J., Karidis, S. ve Sayek, S.(2003). Foreign Direct Investment in Turkey: Regional Determinants. *Applied Economics*, 35(16), 1767-1778.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (Mayıs 2000). *Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Özel İhtisas Komisyonu Raporu* (Rapor No: 2514). Erişim: 09 Eylül 2012, www.dpt.gov.tr/DocObjects/.../oik532.pdf

- Dinçer, B., Özaslan, M. ve Kvasoğlu, T. (2003). *İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması* [Elektronik Sürüm]. Devlet Planlama Teşkilatı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Dinler, Z. (2005). *Bölgesel İktisat: Genel Olarak ve Türkiye’de Bölgeler Arası Gelişmişlik Farklarının Ortaya Çıkışı ve Azaltılmasına Yönelik Politikalar* (7. bs.). Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Duanmu, J. ve Güney, Y. (2009). A Panel Data Analysis of Locational Determinants of Outward Foreign Direct Investment from China and India. *Journal of Asia Business Studies*, 3(2), 1-15.
- Dunning, J. H. (2001). The Eclectic (OLI) Paradigm of International Production: Past, Present and the Future. *International Journal of the Economics on Business*, 8(2), 173-190.
- Easterly, B. ve Levine, R. (1997). Africa’s Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions [Elektronik Sürüm]. *The Quarterly Journal of Economics*, 12 (4),1203–1250.
- Economides, N. (1993). Hotelling’s Main Street With More Than Two Competitors. *Journal of Regional Science*, 33(3), 303-319.
- Elmas, F. (2008). Ortodoks ve Heterodoks İktisat Açısından Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Türkiye. G.E. Arslan (Ed.). *Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85. Yılında Türkiye Ekonomisi* (s.415-447). Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi.
- Erdal, F. ve Tatoğlu, E. (2002). Locational Determinants of Foreign Direct Investment in an Emerging Market Economy: Evidence from Turkey. *Multinational Business Review*, 10(1), 21-27.
- Erkal, M. E. (1990). *Bölge Açısından Az Gelişmişlik* (2. bs.). İstanbul: DER Yayınları.
- Eser, U. ve Köse, S. (2004). Endüstriyel Yerelleşme ve Yoğunlaşma Açısından Türkiye Sanayii: İl İmalat Sanayiilerinin Analizi [Elektronik Sürüm]. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(2), 98-139.
- Eşiyok, B. (2011). Determinants of Foreign Direct Investment in Turkey: a panel study approach. MPRA paper: 36568, University of Greenwich Business School. Erişim: 26 Şubat 2013, http://mpra.ub.uni-muenchen.de/36568/1/MPRA_paper_36568.pdf

- Fleming, J. M. (1966). Dıştan İstifadeler ve Dengeli Büyüme Doktrini (N. Karacan, Çev.). İstanbul Üniversitesi İktisadi Gelişme Enstitüsü (Ed.). *İktisadi Büyüme ve Gelişme : Seçme Yazılar* (s.75-97). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Frank, A. G. (1970). The Development Of Underdevelopment. R. I. Rhodes (Ed.). *Imperialism And Underdevelopment* (s.4-16). New York: Monthly Review Press. (1966).
- Friedmann, J. ve Weaver, C. (1979). *Territory And Function: The Evolution of Regional Planning*. London: Edward Arnold Publishers.
- Fu, J. (2000). *Institutions and Investments: Foreign Direct Investment in China During an Era of Reforms* [Elektronik Sürüm]. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Fujita, M, Krugman, P. ve Venables, A.J. (1999). *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*. ABD: The MIT Press.
- Fujita, M. (2010). The Evolution of Spatial Economics: From Thünen to the New Economic Geography. *The Japanese Economic Review*, 61(1), 1-32.
- Fujita, M. ve Mori, T. (2005). Frontiers of the New Economic Geography [Elektronik Sürüm]. *Papers in Regional Science*, 84(3), 377-405.
- Garretsen, H. ve Martin, R. (2010). Rethinking (New) Economic Geography Models: Taking Geography and History More Seriously. *Spatial Economic Analysis*, 5(2), 127-160.
- Gönel, F. D. (2010). *Kalkınma Ekonomisi*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Greene, W. H. (2003). *Econometric Analysis* (5. bs.).New Jersey: Prentice Hall.
- Gujarati, D., N.(2003). *Basic Econometrics* (4. bs.).New York: McGraw-Hill.
- Harms, P. ve Ursprung, H. W. (2002). Do Civil and Political Regression Really Boost Foreign Direct Invesments? [Elektronik Sürüm]. *Economic Inquiry*, 40(4), 651-663.
- Head, K. ve Ries, J. (1996). Inter-City Competition for Foreign Investment: Static and Dynamic Effects of China's Incentive Areas. *Journal of Urban Economics*, 40(1), 38-60.
- Head, K., Ries, J. ve Swenson, D. (1995). Agglomeration Benefits and Location Choice: Evidence from Japanese Manufacturing Investments in the United States. *Journal of International Economics*, 38, 223-247.

- Hirschman, A. O. (1958). *The Strategy Of Economic Development*. New Haven: Yale University Press.
- Hirschman, A. O. (1982). The Rise and Decline of Development Economics. M. Gersovitz, C. F. Diaz-Alejandro, G. Ranis ve M. R. Rosenzweig (Ed.). *The Theory and Experience of Economic Development: Essays in Honor of Sir W. Arthur Lewis* (s. 372-388). Londra: George Alen& Unwin Publishers.
- Hobsbawm, E. J. (2005). *Sanayi ve İmparatorluk* (3. bs.), (A. Ersoy, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hong, J. ve Chin, A. T. H. (2007). Modeling the Location Choices of Foreign Investments in Chinese Logistics Industry. *China Economic Review*, 18(4), 425-437.
- Hoover, E. M. (1971). *An Introduction To Regional Economics*. New York: Alfred A. Knopf .
- Hotelling, H. (1929). The Stability in Competition. *The Economic Journal*, 39(153), 41-57.
- Hryniuk, U. (2003). *What Are the Main Determinants of the FDI Inflows Into Belarus?* [Elektronik Sürüm]. Yüksek Lisans Tezi, National University, Kyiv-Mohila Academy, Ukrayna.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of Panel Data* (2. bs.). United Kingdom: Cambridge University Press.
- http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/aciklama/aciklama_veri_tabani.htm, TÜİK Bölgesel istatistikler için adrese dayalı nüfus kayıt sistemi projeksiyonu yenilemesi, Erişim: 12 Ocak 2013.
- <http://www.invest.gov.tr/trTR/investmentguide/investorsguide/Pages/FDIinTurkey.aspx>, Türkiye'ye 2007-2011 yılları arası DYY girişleri, Erişim: 13 Eylül 2012.
- http://www.iso.org.tr/tr/web/statiksayfalar/sektorel_gostergeler.aspx, İstanbul Sanayi Odası sanayi sektörü sınıflandırması, Erişim: 24 Şubat 2013.
- Hunt, D. (1989). *Economic Theories of Development: An Analysis of Competing Paradigms*. Londra: Harvester Wheatsheaf.

- Isard, W. (1956). *Location and Space-economy; a General Theory Relating to Industrial Location, Market Areas, Land Use, Trade, and Urban Structure*. Cambridge: Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and Wiley.
- Isard, W. (1963). *Methods of Regional Analysis: an Introduction to Regional Science* (3. bs.). Cambridge: The M.I.T. Press.
- Isard, W. (2003). *History of Regional Science And The Regional Science Association International*. Berlin: Springer.
- İşgüden, T. ve Köne, A. Ç. (2002). Ortodoks İktisat Üzerine Notlar. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5, 97-108.
- Jain, T.R. (2006). *Macro Economics and Elementary Statistics*. Delhi: V.K. Publications.
- Janicki, H. P., Warin, T. ve Wunnava, P. V. (2005). Endogenous OCA Theory: Using the Gravity Model to Test Mundell's Intuition. Centre for European Studies Working Paper, No:125. Erişim: 16 Şubat 2013, http://aei.pitt.edu/9032/1/warin_janicki_wunnava.pdf
- Johnston, J. ve Dinardo, J. (1997). *Econometric Methods* (4. bs.). ABD: McGraw-Hill.
- Jones, J. ve Wren, C. (2005). *Foreign Direct Investment and The Regional Economy*. ABD: Ashgate Publishing Limited.
- Jones, C. I. (2001). *İktisadi Büyüme Giriş* (S. Ateş ve İ. Tuncer, Çev.). İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Kanbur, R. ve Venables, A.J. (2005). Spatial Inequality and Development. R. Kanbur ve A. J. Venables (Ed.). *Spatial Inequality and Development* (s.3-11). ABD: Oxford University Press.
- Kar, M. ve Tatlısöz, F.(2008). Türkiye’de Yabancı Sermaye Hareketlerini Belirleyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi [Elektronik Sürüm]. *KMU İİBF Dergisi*, 14.
- Kazgan, G. (2006). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi* (12. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kıymalıoğlu, Ü. ve Ayoğlu, D.(2006). Türk İmalat Sanayinde Yığılma Ekonomileri [Elektronik Sürüm]. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), 198-209.

- Knödler, H. ve Albertshauser, U. (2001). Glocalisation, Foreign Direct Invesment and Regional Development Perspectives: Empricial Results for West German Regions. Hamburgisches Welt-Wirtschafts-Archiv (HWWA) Discussion Paper No:117. Erişim: 11 Ekim 2012, <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/26402/1/dp010117.pdf>
- Krugell, W. (2005). The Determinants of Foreign Direct Investment in Africa. B.M. Gilroy, T. Gries ve W.A. Naude, (Ed.). *Multinational Enterprises, Foreign Direct Investment and Growth in Africa: South-African Perspectives* [Elektronik Sürüm], (s.49-71). Germany: Physica-Verlag.
- Krugman, P. (1998a). *Development, Geography and Economic Theory* (4. bs.). Londra: The MIT Press.
- Krugman, P. (1998b). *The Role of Geography in Development*. Erişim : 05 Temmuz 2012,Dünya Bankası Ağ Sitesi: <http://siteresources.worldbank.org/DEC/Resources/84797-1251813753820/6415739-1251813951236/krugman.pdf>
- Kumral, N. (2004). Endüstriyel Yerelleşme: Türkiye NUTS1 Bölgeleri Örneği [Elektronik Sürüm]. *İktisat İşletme ve Finans*, 19(215), 66-75.
- Kuznets, S. (1966). Kalkış Üzerine Notlar (F. Görün, Çev.). M. Berk, F. Görün, S. İlkin (Ed.). *İktisadi Kalkınma : Seçme Yazılar* (s.72-88). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Lewis, W. A. (1966). Sınırsız Emek Arzı İle İktisadi Kalkınma (M. Berk, Çev.). M.Berk, F. Görün, S. İlkin (Ed.). *İktisadi Kalkınma : Seçme Yazılar* (s. 89-131). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Linda, F.Y. ve Chyan, T.(2003). Location Decisions of Manufacturing FDI in China: Implications of China's WTO Accession. *Journal of Asian Economics*, 14, 51-72.
- Mauro, P. (1995). Corruption and Growth [Elektronik Sürüm]. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 681-712.
- McCann, P. (2001). *Urban and Regional Economics*. New York: Oxford University Press.

- Meyer, J. R. (1966). Bölgesel İktisat: Bir Araştırma (E. Tümer, Çev.). İstanbul Üniversitesi İktisadi Gelişme Enstitüsü (Ed.). *İktisadi Büyüme ve Gelişme Seçme Yazılar* (s.368-400). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Montalvo, J. G. ve Reynal-Querol, M. (2005). Ethnic Diversity and Economic Development [Elektronik Sürüm]. *Journal of Development Economics*, 76, 293-323.
- Mottaleb, K. A. ve Kalirajan, K. (2010). Determinants of Foreign Direct Investment in Developing Countries: A Comparative Analysis. *Margin: The Journal of Applied Economic Research*. 4 (4), 369-404.
- Nijkamp, P. ve Abreu, M. (2009). *Regional Development Theory*. Erişim: 16 Nisan 2012, Vrije Universiteit Amsterdam, Serie Research Memoranda, Working Paper No:0029, <ftp://zappa.uvu.nl/20090029.pdf>
- Nonnemberg, M. B. ve Mendonça, M. J. C. (2004). The Determinants of Foreign Direct Investment in Developing Countries. Erişim: 02 Mart 2013, <http://www.anpec.org.br/encontro2004/artigos/A04A061.pdf>
- Nurkse, R. (1966). Az Gelişmiş Ekonomilerde Büyüme: Ekonomik Gelişme Probleminin Uluslararası Yönleri (T. Toskay, Çev.). İstanbul Üniversitesi İktisadi Gelişme Enstitüsü (Ed.). *İktisadi Büyüme ve Gelişme : Seçme Yazılar* (s.61-74). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- OECD. (1996). Benchmark Definition of Foreign Direct Investment (3. bs.). Paris.
- Osborne, J. W. (2010). Improving your data transformations: Applying the Box-Cox transformation. *Practical Assessment, Research & Evaluation* , 15(12), 1-9. Erişim: 14 Mart 2013, <http://pareonline.net/pdf/v15n12.pdf>
- Öğütçü, M. (2002). Foreign Direct Investment and Regional Economic Development: Sharing Experiences From Brazil, China, Russia and Turkey. OECD Paper, DAF/INV/RD 38. Erişim: 12 Kasım 2012, <http://www.oecd.org/gov/regional-policy/2489844.pdf>
- Özdemir, A. R. ve Taşçı, H. M. (2008). Kentleşme ve Kentsel İstihdam, Ekonomik Büyüme İçin Önemli Bir Potansiyel Midir? [Elektronik Sürüm]. *Maliye Dergisi*, 155, 55-71.
- Özel, M. (2005). Kentsel Gelişme ve Kentleşme Sürecinde Niğde [Elektronik Sürüm]. *Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(5), 120-144.

- Öztürk, A. (2009). *Homojen ve Fonksiyonel Bölgelerin Tespiti ve Türkiye İçin İstatistikî Bölge Birimleri Önerisi* [Elektronik Sürüm]. Planlama Uzmanlığı Tezi, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Richardson, H. W. (1973). *Regional Growth Theory*. New York: John Wiley & Sons.
- Rist, G. (2008). *The History of Development: From Western Origins to Global Faith* (3. bs.), (P. Camiller, Çev.). Londra: Zed Books.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1963). Problems of Industrialization of Eastern and South Eastern Europe. A. N. Agarwala ve S. P. Singh (Ed.). *The Economics of Underdevelopment* (s. 245-255). New York: Oxford University Press
- Rostow, W. W. (1966). Kendini Besleyen Gelişmeye Götüren Kalkış (Y. Demirgil, Çev.). M. Berk, F. Görün, S. İlkin (Ed.). *İktisadi Kalkınma : Seçme Yazılar* (s. 45-71). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Sen, A.K. (2004). *Özgürlükle Kalkınma* (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Stimson, R. J., Stough R. R. ve Roberts, B. H. (2006). *Regional Economic Development: Analysis and Planning Strategy* (2. bs.). Berlin: Springer.
- Studenmund, A. H. (2011). *Using Econometrics: A Practical Guide* (6. bs.). Pearson: Prentice Hall.
- Şenses, F.(2001). Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye?. F.Şenses(Ed.). *Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi* (2. bs.), (s.93-128). İstanbul: İletişim Yayınları.
- T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (Mayıs 2012). *81 İl Durum Raporu*. Erişim : 04 Şubat 2013, <http://www.sanayi.gov.tr/Files/Documents/81-il-durum-raporu-2012-11052012113452.pdf>
- T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü(2005-2010). *Uluslararası Doğrudan Yatırımlar Raporları*. Erişim: 16 Ekim 2012, <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=EFA4F979-D8D3-8566-45204113F4424A25>

- T.C. Başbakanlık Türkiye Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı, Türkiye’de DYY Girişi (2003-2011). Erişim: 13 Eylül 2012, <http://www.invest.gov.tr/tr/TR/investmentguide/investorsguide/Pages/FDIinTurkey.aspx>
- T.C. Ekonomi Bakanlığı Teşvik Uygulama ve Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü (Nisan 2012). *Uluslararası Doğrudan Yatırımlar 2011 Yılı Raporu*. Erişim: 16 Ekim 2012, http://www.ekonomi.gov.tr/upload/ED2B2E29-9A73-1B4D-5F5154B1C7950F26/UDY_2011_tr.pdf
- T.C. Ekonomi Bakanlığı, Uluslararası Doğrudan Yatırım İstatistikleri, Türkiye’de Yıllara Göre Yabancı Sermaye Yatırımları (1980-2003). Erişim: 13 Eylül 2012, <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=EF9E6B78-D8D3-85664520B75308F4457B>
- Taneri, E. (1986). *Bölge Planlama*. İstanbul: Yıldız Üniversitesi Yayınları.
- TMMOB Şehir Plancıları Odası. (2004). Türkiye’de Bölgesel Eşitsizlikler Konulu Komisyon Çalışması. Erişim: 21 Nisan 2012, Şehir Plancıları Odası Ağ Sitesi: http://www.spo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=86&tipi=15&sube=0
- Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (2005). *Ekonomik Coğrafya: Kalkınma ve Küreselleşme* (8. bs.). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Venables, A.J. (1996). Equilibrium Locations of Vertically Linked Industries. *International Economic Review*, 37(2), 341-359.
- Walsh, J.P. ve Yu, J. (2010). Determinants of Foreign Direct Investment: A Sectoral and Institutional Approach “. IMF Working Paper, Asia Pacific Department, WP/10/187. Erişim: 09 Mart 2013, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2010/wp10187.pdf>
- Wooldridge, J.M. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*. Londra: The MIT Press.
- Xu, K., Liu, X., ve Qiu, Q. (2009). *Spatial Determinants of Inwards FDI in China: Evidence from Provinces* [Bildiri], European Trade Study Group (ETSG) 11. Yıllık Konferans, Roma. Erişim: 02 Şubat 2013, <http://www.etsg.org/ETSG2009/papers/xu.pdf>

- YASED ve ODTÜ-TEKPOL (2011). Türkiye Ekonomisinde Yabancı Sermayeli Firmaların Ar-ge Etkinliklerinin Analizi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri (II). E. Erdil, M. T. Pamukçu, Y. Erden, H.T. Göksidan ve E. Kepenek (Haz.). Erişim: 14 Eylül 2012, http://www.yased.org.tr/webportal/Turkish/Yayinlar/Documents/YASED_TEKPOL%20II%20BOLUM.pdf
- Yavan, N. ve Kara, H. (2003). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Bölgesel Dağılışı [Elektronik Sürüm]. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1(1), 19-42.
- Yılmaz, Ş. E. (1992). *Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Yoshida, Y., Leitao, N. C. ve Faustino, H. C. (2009). Vertical Intra-Industry Trade and Foreign Direct Investment Between Japan and European Countries . *Atlantic Economic Journal*, 37, 351-365. Erişim: 10 Mart 2013, SpringerLink.
- Yüceşahin, M. M. ve Özgür, E.M. (2008). Türkiye Kentlerinin Kentleşme Düzeylerinin Demografik, Ekonomik ve Sosyal Değişkenlerle Belirlenmesi [Elektronik Sürüm]. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6(2), 115-139.

EK 1: Korelasyon Matrisi ve Hata Terimlerinin Normal Dağılımına İlişkin

S-K (Yatıklık-Basıklık) Testi Sonucu

	LUSŞYP	sanayi~z	isgucu~t	niteli~u	demiryol	yol	liman	ckukla
LUSŞYP	1.0000							
sanayiduz	0.5229	1.0000						
isgucunekat	0.2539	-0.0859	1.0000					
niteliklii~u	0.3493	0.3699	0.0600	1.0000				
demiryol	0.1471	0.1533	-0.2588	0.0950	1.0000			
yol	0.4282	0.6595	-0.1035	0.4143	-0.1278	1.0000		
liman	0.2728	0.1391	0.5524	0.0781	-0.5044	0.1993	1.0000	
ckukla	0.4865	0.4449	0.1743	0.0419	0.0437	0.2466	0.1900	1.0000

Skewness/Kurtosis tests for Normality

Variable	Obs	Pr(Skewness)	Pr(Kurtosis)	joint	
				adj chi2(2)	Prob>chi2
r	182	0.2526	0.1073	3.95	0.1386

*Görüldüğü üzere, açıklayıcı değişkenler arasında yüksek korelasyon yoktur ve hata terimlerinin normal dağıldığı varsayımı % 5 anlamlılık düzeyinde reddedilememektedir.